

توسعه در اماکن متبرکه مذهبی از دیدگاه اسلام

احسان اخوان ادبائی

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته مدیریت اماکن متبرکه مذهبی دانشگاه بین المللی امام رضا (علیه السلام)

Email: ehsan.akhavan.odabae@gmail.com

دکتر مهدی غفوری فرد

دانشجوی دکتری رشته مدیریت بازرگانی دانشگاه علامه طباطبائی، مدرس دانشگاه بین المللی امام رضا (علیه السلام)

Email :mahdi.fard@gmail.com

چکیده

با توجه به توسعه همه جانبه جوامع رسیدگی به موضوعات مربوط به توسعه به ضرورتی برای همگان تبدیل شده است. از طرفی در مجموعه های مختلف نیاز به توسعه و مولفه های آن، با یکدیگر فرق دارد. در ارتباط با مقوله توسعه، اسلام دارای نظریه است. اسلام توسعه و پیشرفت را در راستای تکامل انسان به سمت خداوند متعال در نظر می گیرد. از این رو به دلیل اینکه ذات موجود در اماکن متبرکه مذهبی ریشه مذهبی و الهی دارند بایستی در مسائل مربوط به توسعه این اماکن از الگوهای دینی و مذهبی یاری جست. در این مقاله به شیوه های توسعه غربی و تعاریف آن پرداخته شده است و سپس با کنکاش در علوم اسلامی، الگوی توسعه اسلامی و ضوابط آن بر اساس دیدگاه دین مبین اسلام پدیدار گشته است. اسلام توسعه را به چهار شاخص توسعه انسانی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تقسیم بندی می کند. این شاخص ها در توسعه اماکن متبرکه مذهبی و ساختار آن در بخش های مختلف نیز وجود دارد. با کنکاش در علوم اسلامی پی به این برده شده است که توسعه در اماکن متبرکه مذهبی از دیدگاه اسلام به اموری از جمله امور محرومان، امور اقتصادی، امور رفاهی، امور عمرانی، امور انتظامات-نگهبانی-حراست، امور علمی، امور اداری، امور برنامه ریزی راهبردی، امور فرهنگی گروه بندی می شود و هر کدام دارای شرح خاص خود از منظر اسلام می باشد. این تحقیق به روش علمی- ترویجی در قالب مطالعات کتابخانه ای گردآوری شده است.

واژگان کلیدی

توسعه، اماکن متبرکه مذهبی، اسلام، شاخص

چهارمین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق

۲۷ خرداد ۱۴۰۰ - تهران

۱- مقدمه

زندگی انسان همواره در حال تغییر و تحول در ابعاد مختلف آن می باشد. شاهد این موضوع تغییرات و توسعه جوامع در قرون مختلف است، توسعه ای که با اندیشه های جدید شکوفا می شود. سرعت این تغییرات بسیار زیاد است چنانکه در اندک زمانی شاهد جهانی به کلی متفاوت و متحول شده می باشیم. روند تغییرات چنان ادامه پیدا کرده است که توسعه یکی از گفته های رایج محافل علمی گردیده و ذهن اندیشمندان معاصر را به خود معطوف داشته است. در این بین توجه به افکار و نظریات اندیشمندان غربی از طرفی مورد توجه می باشد و از طرفی دیگر نظریات اسلام و شخصیت های منتسب به آن از اهمیت ویژه ای برخوردار است. در نظام هایی که اساس آن ها بر مبنای قوانین اسلام بنا گردیده است و دایه دار حکومت اسلامی هستند ملاک های مدیریتی و توسعه آنها بایستی با در نظر گرفتن الگو و روش های دین مبین اسلام صورت پذیرد. رهبران و مدیران اسلامی آن جامعه الگوی اسلام را در تمام شئون برای اداره آن جامعه لحاظ می نمایند. از دیدگاه غرب مظاهر توسعه به رفاه و آسایش و رشد کمی و کیفی تولیدات و خدمات بستگی دارد و نسخه توسعه ای خود را محتوم به کل بشریت می دانند و فرهنگ حاکم را فرهنگ غرب قلمداد می کنند و تنها راه را تقلید همه جانبه از توسعه غربی می دانند که در آن دین گرایی و انسان مداری و در کل مادی گرایی نقطه عطف می باشد. در تصویری که آن ها از جوامع مختلف نشان می دهند همیشه دو تصویر را مدنظر قرار دارند، تصویر اول جامعه ای است که افراد در محیط های کم برخوردار، کثیف، بدون بهداشت، با لوازم اولیه زندگی، در جنگ، دلهره از آینده، ترس دائم از آینده و عوامل ناشناخته و مانند این به سر می برند که همواره به دنبال امداد غیبی و خرافات می باشند. در تصویر دوم جامعه ای صنعتی، شکوفا، برخوردار، بهداشتی، دارای ارتباط جمعی و در نهایت وضع مطلوب را نشان می دهند. در این جامعه افراد هوشیار، آگاه، بدون ترس، مطمئن، دارای اتکاء به نفس، دارای سطح سواد عالی و امکانات آموزشی، قانون مدار را به نمایش می گذارد که اتفاقاً توجه خاصی به امور دینی، مذهبی و اعتقادی ندارند و پس از این تصاویر ملت های دیگر را به مقایسه و انتخاب دعوت می نمایند. نگاه غربی ها در بحث توسعه نگاه فردگرا، مادی گرا و منفعت طلب در راستای آسایش دنیوی بیشتر است. در این بین دین اسلام و مکتب شیعه راهکارهایی جهان شمول برای توسعه در تمامی ابعاد آن در نظر دارد که در آموزه های اسلام و پیامبر مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله) و ائمه طاهرين (صلوات الله عليهم) و اندیشه های برگرفته از آن به چشم می خورد که خود راهنمایی می باشد برای ترسیم الگوی توسعه و مولفه های آن. اسلام توسعه را در قالب دین و توحید و صیبه های آن می داند و توسعه اسلامی در راستای ویژگی انسانی و بعثت انبیاء و فطرت الهی آن می دانند. در این دیدگاه انسان دارای دو بعد مادی و معنوی است به همین سوء دین اسلام با نظر جامع به ابعاد و جهات وجودی انسان تامین کننده نیاز های مادی و معنوی او می باشد تا با برقراری و اصلاح جامعه و دنیا که در آن زندگی می کند به هدف اصلی خلقت که تکامل انسانی است دست پیدا نمایند. اماکن متبرکه مذهبی که مکانی است برای تذکر انسان به مبداء وجودی و فطرت الهی و خداجوی خود در همین راستا تاثیر گذار است و از این رو توسعه و مفاهیم آن باید از قالب صرف دیدگاه های غربی خارج شود و در راستای دیدگاه اسلام و مولفه های آن پایه گذاری شود. دیدگاهی که صرف نظر از فردگرایی و مادی گرایی در تمام ابعاد وجودی انسان در راستای خداوند متعال و دستورات ایشان چه از لحاظ مادی و چه از لحاظ معنوی الگویی سازنده باشد.

۲- تعریف توسعه

توسعه دارای تعاریف متفاوت از اندیشمندان گوناگون می باشد که در نهایت معانی یکسانی از آن ها به ذهن متواتر می شود. توسعه فرایند بهبود بخشیدن به کیفیت زندگی افراد جامعه؛ بهبود و رشد و گسترش همه ی شرایط و جنبه های مادی و معنوی

چهارمین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق

۲۷ خرداد ۱۴۰۰ - تهران

زندگی اجتماعی است (شایان مهر، ۱۳۷۷). توسعه را می توان پیشرفت به سوی اهداف رفاهی نظیر: کاهش فقر، بیکاری و نابرابری دانست (شایان مهر، ۱۳۷۷). همچنین می توان گفت فرایندی است که طی آن تولید ناخالص ملی افزایش می یابد و فقر، نابرابری اقتصادی و بیکاری کاهش پیدا می کند و رفاه همگانی نسبی به وجود می آید و این امر از طریق سرمایه گذاری و تغییر و تحول در مبانی علمی فنی تولید حاصل می شود (تودارو، ۱۳۷۰). همچنین توسعه به بهینه سازی در استفاده از نیرو های بالقوه مادی و انسانی یک اجتماع تعریف شده است (سریع القلم، ۱۳۶۹).

۱-۲- تعریف توسعه از دیدگاه اسلام

با توجه به تعاریفی که برای توسعه نقل نمودیم ملاحظه می شود نگرش غالب به توسعه نگرشی مادی برای تأمین نیاز های انسان در عرصه زندگی دنیایی است و حتی کسانی که معانی عامی از توسعه ارائه دادند تنها به رشد و بالندگی در عرصه های مختلف برای نیل به سعادت دنیوی را مورد توجه قرار دادند. بدیهی است چنین نگاهی به توسعه معلول نگاه فرهنگ غرب به انسان و جهان است.

در بیان تعریف توسعه از دیدگاه اسلام تلاشهای اندیشمندان مسلمان نیز طیف قابل توجهی را به خود اختصاص داده است، برخی توسعه را رشد اقتصادی همراه با عدالت اجتماعی معرفی نموده اند و در واقع توسعه را همان رشد اقتصادی با قید عدالت دانسته اند و برخی در نقطه کاملاً مقابل، توسعه را توسعه اخلاق و مذهب به نحوی که اقتصاد را شکوفا سازد بر شمرده اند. در تعاریفی همچون رشد مستمر اقتصادی همراه با تحکیم پایه های معنوی و مادی یا رشد مستمر اقتصادی در صورتی که به تخریب محیط زیست مادی و معنوی منجر نشود و آحاد جامعه از دستاوردهای آن بهره مند گردند، یا تحولات کمی و کیفی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه به نحوی که تعالی و کمال انسان در آن تضمین شود یا وضعیتی که انسان به گونهای تربیت شود که با تسلط بر تکنولوژی و استفاده بهینه از منابع، توان برنامه ریزی جامع جهت تأمین رفاه جامعه را داشته باشد و زمینه نیل به کمالات را برای همه فراهم کند، تلاش بر جهت دهی و معنی بخشی به توسعه و در واقع رعایت ویژگیهای توسعه از نظر اسلام است ولیکن همه ملاحظات و ویژگیهای توسعه اسلامی را در بر ندارد. توسعه فرآیندی است که زمینه شکوفایی استعداد های گوناگون انسان را فراهم می سازد تا با استفاده بهینه از منابع مختلف بستر مناسبی برای تأمین خواسته های متعدد و اسیل انسانی فراهم آورد، در نتیجه افراد جامعه در این فرآیند مسیر تکاملی شایسته خود را بیمایند (خلیلیان، ۱۳۸۱). توسعه دینی عبارت است از فرآیند بهره برداری بهینه از تمامی نعمتهای خدادادی در راستای تحول الهی انسان، جامعه و تاریخ (خاکبان، ۱۳۷۵). توسعه اسلامی را می توان فرآیندی تحول آفرین و بلند مدت و در تمام جهات جامعه برآورد کرد که علاوه بر مسائل اقتصادی به مسائل اجتماعی و فرهنگی جامعه به روش عقلانی و در چارچوب اصول و اهداف اسلام بسط پیدا می کند.

۲-۳- مفهوم توسعه

۱-۳-۲- توسعه از دیدگاه غرب

از منظر نگاه عالمان علم اجتماع، رنسانس مبدأ انقلاب علمی، اجتماعی و تمدنی نو در اروپا به حساب می آید که بعداً نقاط دیگری از جهان در سیر پیشرفت علمی به اروپا پیوستند و امروزه مجموعه کشورهای پیشرفته صنعتی یا به تعبیر دیگر کشورهای توسعه یافته جهان را تشکیل می دهند. بسیاری از مظاهر زندگی اجتماعی شناخته شده امروزی در جهان توسعه یافته به گواهی تاریخ نگاران مصادیق آن چند قرن پیش از رنسانس در جهان شرق که امروز بخشی از دنیای توسعه نیافته را تشکیل

می دهد، وجود داشته است. اما اینکه چه شد از اینکه خواستگاه اصلی اندیشه توسعه خود از کاروان توسعه بازماند باید در تحقیق دیگری مورد مطالعه قرار بگیرد.

اکثر تئوری های توسعه ناظر به توسعه صنعتی و اقتصادی است و عبور جامعه سنتی به مدرن را یک ضرورت تاریخی برای همه ملل قلمداد می کند. بسیاری از کشورهای جهان سوم به دنبال تقلید از الگوی غربی توسعه رفته و آن را به منزله مدینه فاضله اجتماعات بشری دانستند (بشریه، ۱۳۷۱). اما پس از این سالها که با عدم توفیق و ناکامی این کشورها همراه بود، ضعف این نظریه ها آشکار شد و به تدریج صاحب نظران در دهه های 80 و 90 میلادی به این باور رسیدند که توسعه امری چند جانبه بوده و دارای متغیرهای فراوانی است و برای موفقیت نیازمند بستر سازی های مختلفی در زمینه های فرهنگی اجتماعی و سیاسی می باشند (دوپوتی، ۱۳۷۴).

۲-۳-۲ شاخص توسعه از دیدگاه غرب

غربیان شاخص های مختلفی را برای توسعه در نظر می گیرند. شاخص کمیتی است که بر حسب تعریف در مقایسه، تحلیل و تفسیر یک موضوع در مکان معین (محدوده جغرافیائی مشخص) که داده های اجزا بدان وابسته است، کاربرد پیدا می کند. اجزاء تشکیل دهنده مقید به تعریف و دامنه شمول محدود به محدوده جغرافیایی است. شاخص ممکن است ساده و یا ترکیبی باشد که از دو یا چند موضوع که از نظر واحد شمارش با هم هم جنس هستند و یا براساس معیارهای استاندارد شده و قابلیت جمع پیدا می کنند، تشکیل می شوند. از جمله این شاخص ها می توان به شاخص اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی، انسانی اشاره کرد هر یک از این شاخص ها خود دارای مفاهیم و زیر مقوله های مختلف هستند که در کل شاخص هایی برای سنجش میزان توسعه در آن جوامع هستند.

۲-۳-۳ مفاهیم و زیر مقوله های توسعه غربی

زیر مقوله های شاخص توسعه غربی بخش های مختلف است که هر کدام از آنها دارای مفاهیمی است که در ادامه آمده است.

۱- شاخص اقتصادی

مفاهیم مورد استفاده برای این شاخص عبارت اند از:

۱- سرانه تولید که به میزان تولید اشاره دارد و به میزان کالایی که هر نیروی کار در واحد زمان تولید می کند گفته می شود.

۲- نرخ پس انداز

پس انداز و سرمایه گذاری به سود بستگی دارند در نتیجه هر دو در یک جهت حرکت می کنند و موجبات پایداری تعادل اقتصادی را فراهم می کنند (تفضلی، ۱۳۷۳)

۳- شاخص رابطه مبادله

این شاخصها مبین تعادل یا عدم تعادل جریان منابع در کشورهای در حال توسعه و کشورهای صنعتی است.

۴- شاخص تبیین وضعیت اشتغال عمومی

در این رابطه می توان به شاخص نرخ بیکاری که برابر است با نسبت افراد بیکار به جمعیت فعال و رابطه متقابل نرخ بیکاری و نرخ افزایش دستمزدها اشاره کرد.

۵- شاخص نرخ بهره

این شاخص با نسبت پس انداز به سرمایه گذاری که در این رابطه تعریف میشود کاربرد دارد (تفضلی، ۱۳۷۳).

۶- شاخص میزان رشد تضمین شده که برابر است با میزان برنامه ریزی شده پس انداز ملی بر میانگین (نسبت سرمایه به تولید)

۷- شاخص تورم

تورم یک پدیده اقتصادی است و کمیتی که نرخ رشد قیمت‌ها را بیان می‌کند در حقیقت نشانگر شتاب تغییر قیمت‌ها است.

۸- شاخص آزادی اقتصادی

شاخص آزادی اقتصادی نشانگری است برای سیاست‌گذاران و سرمایه‌گذاران جهانی است که دارای متغیرهای مستقل اقتصادی است و در گروه‌هایی تقسیم‌بندی می‌شود همچنین فاکتورهایی در این شاخص سهیم می‌باشند که حدود ۵۰ متغیر از آن استخراج می‌شود.

۹- شاخص‌های توسعه انسانی

بنیانگذار اقتصاد آزاد یا اقتصاد سرمایه‌داری غرب آدام اسمیت است. در مبانی نظری اقتصادی که او بنیاد نهاد انسان منفرداً با آزادی مطلق بی‌قید و شرط وارد عرصه انتخاب می‌شود. مطابق خواسته فردی برمی‌گزیند که برای ارتقاء منافع خود چه فعالیت اقتصادی درخور است و حداکثر منافع مادی او را تأمین می‌کند. حداکثر منافع حداکثر رفاه فردی را تأمین می‌کند و این مسیر بی‌آنکه تأمین منافع اجتماعی مورد نظرش باشد حداکثر منافع جامعه نیز تأمین خواهد شد. دست‌نارئی این نظام مبتنی بر آزادی تام اقتصادی افراد را هدایت خواهد کرد. هرگونه حضور دولتها در این زمینه مخل خواهد بود و دولتها وظیفه دارند مردم را برای کسب درآمد کافی معیشتی قادر سازند و در وضعیت رو به پیشرفت فرآیند رشد دائماً خود را تقویت کنند و مردم که درآمد بیشتری کسب می‌کنند دولت را مورد حمایت خود قرار دهند تا دولت به پشتوانه کمک‌های مردمی خدمات عمومی ارائه دهد (جرالد مایر، ۱۳۷۵).

۲-۳-۱- شاخص توسعه انسانی

این شاخص مرکب در پانزده سال اخیر مورد استفاده سازمان ملل متحد بوده و این سازمان جهانی اذعان دارد به اینکه هیچ شاخص واحدی قادر نیست مفهوم پیچیده توسعه انسانی را بیان کند. برای فهم بیشتر و تبیین بهتر موضوع و اطلاع از او ضاع داخلی کشورها و طبقه‌بندی جغرافیائی جهان و طبقه‌بندی اقتصادی کشورها از شاخصهای اقتصادی - اجتماعی دیگری نیز کمک می‌گیرد و شاخص توسعه انسانی از سه شاخص جزئی تشکیل یافته است. ۱- امید به زندگی ۲- میزان تحصیلات که ترکیبی از با سواد بزرگسالان و میانگین سالهای تحصیل است ۳- سطح زندگی که بوسیله قدرت خرید مبنی بر محصول ناخالص داخلی سرانه تعیین می‌شود (معمارزاده، ۱۳۷۴). همچنین شاخص‌های کلی توسعه انسانی شامل: ۱- شاخص تعدیل شده توسعه انسانی بر حسب درآمد ۲- شاخص توسعه انسانی تعدیل شده بر حسب جنسیت ۳- شاخص توسعه انسانی بر حسب جنسیت و درآمد ۴- شاخص فقر قابلیت ۵- شاخص فرعی تأمین غذا که شامل: شاخص سرانه تولید غذا - سرانه تأمین کالری روزانه - تأمین کالری روزانه نسبت به نیاز - نسبت وابستگی به واردات غذایی درصد - واردات غله - کمک غذایی می‌باشد. ۶- شاخص جریانهای آموزشی (شاخص فرعی قابلیت) ۷- شاخص تشکیل سرمایه انسانی ۸- وضعیت محرومیت انسانی ۹- وضعیت مصادف انسانی

۲-۴- بن بست توسعه غربی از دیدگاه غربیان

جمع‌کثیری از نظریه پردازان غربی با توجه به مادی بودن و خالی از الهی بودن مفاهیم و شاخص‌های توسعه از ایجاد بحران و اضمحلال دیدگاه‌های توسعه غربی سخن به میان آورده‌اند از سنت‌گرایان غربی مانند فری هتوف، رنه گنون، نیوتوس، بیورک

هارت، هیوستون، اسمیت، هازی کرین، آنماری شیمل و از مقدمین اینها سوروکینی گرفته تا پست مدرنیسم هایی مانند میشل فوکو، فراسو لیرتار همگی به بن بست رسیدن دیدگاه های توسعه غربی را خاطر نشان کرده اند. از باب نمونه می توان از سنت گرایی مانند سوروکین نام برد که دیدگاه او نشان دهنده ضعف تمدن و توسعه و پیشرفت غربی است. زمانی که مذهب، اصول اخلاقی، زیبایی شناسی و ارزشهای دیگر اجتماعی، قدرت حکمرانی و کنترل عمیق وارونی خود را بر وجدانها و دلها، از دست میدهند، انسانها و سرنوشت آنها، بصورت قربانیان و محکومان قدرت های عریان و هراس انگیز خارجی در می آیند، در چنین شرایطی بشر به جانوری که تنها ذائقه ها و غریزه ها و شهوت ها، حاکم بر سرنوشت او و رفتار او هستند، تبدیل میشود (صاحب الزمانی، ۱۳۴۷). همچنین در جای دیگری می گوید: «بحران زمان، در چیز دیگری است. در افراط در مادگرایی است. عجز آن از پاسخگویی عمیق و راستین به نیازها و خواست های بشری و در نتیجه پیدایش طلیحه ی گرایشی اصیل بسوی فرهنگ جامع است (صاحب الزمانی، ۱۳۴۷). تمدن غربی هرگز بهترین و کاملترین تمدن نیست، تمدن غربی در راهی گام نهاده است که در آن حد کمال نهایی کافی و جامع وجود ندارد. راهش به بن بست برمیخورد. مگر آنکه از خشونت ها، ناپیایی ها و انکار های خود بکاهد و این کاستن جز با پیوند و آشتی با موالیه و گرایش های فرهنگ مذهبی و معنوی، میسر نیست در این تمدن انسان غالباً وسیله است (صاحب الزمانی، ۱۳۴۷).

۳- توسعه از دیدگاه اسلام

از منظر اسلام نه انسان در وجود مادی خلاصه می گردد و نه جهان به جهان مادی محدود می شود، از این روی توسعه و هر فرآیند دیگری که به منظور برآوردن نیازهای واقعی انسان شکل می گیرد و ذهن و زندگی آدمیان را متأثر می سازد ناگزیر از پذیرش توجه و احترام به بعد غیرمادی انسان و جهان نیز می باشد. در نگرش جامع به هستی می توان به شناخت ماهیت واقعی انسان دست یافت و در پرتو چنین شناختی است که حاجات واقعی جسم و جان آدمی به درستی شناخته شده و آن زمان است که توسعه مفهوم جامعی می یابد و همه ابعاد زندگی انسان را در بر می گیرد. این نگاه جامعه و همه جاز به در تعالیم نورانی قرآن و احکام اسلام نهفته است (امام خمینی، ۱۳۷۸).

از دیدگاه اسلام توسعه یک جانبه، هدف نهایی ادیان الهی نمی باشد، بلکه هدفی متوسط و وسیله ای در راه رسیدن به فضایل و مکارم اخلاقی و برای دست یابی به سعادت واقعی و اجرای کامل عدالت و در نهایت وصول به مقام قرب الهی است. اسلام آمده است تا انسان را از مرحله حیوانی رشد داده و از هوای نفسانی خارج کرده و در سایه معارف الهیه و اخلاق و ملکات فاضله و اعمال صالحه به سرمنزل مقصود برساند (امام خمینی، ۱۳۶۸؛ امام خمینی، ۱۳۷۸). در اسلام در کنار توجه وافر به رفاه و آسایش مردم به ابعاد دیگر انسان نیز توجه شده است (امام خمینی، ۱۳۷۸).

۳-۱- مفهوم دیدگاه اسلام و توسعه اسلامی

مفهوم دیدگاه اسلامی در مورد گستره دین در بین گروه های مختلف دارای تعاریف حداقلی و حداکثری بوده است لذا مفاهیم مختلفی از آن احصاء می گردد بنابراین لازم است که مراحل برداشت های مختلف از گستره اسلام مورد توجه قرار گیرد. نظریه اول فقط به جنبه آخرتی دین می پردازد و بر این باورند که دینداری امری شخصی است و دین را فاقد نظام خاصی برای مناسبات اجتماعی می دانند. نظریه گروه دوم بر این منوال است که راه و رسم عقلایی عصر پیامبر (صلی الله علیه و آله) فقط معطوف به همان عصر است و انسان هر عصری اجازه دارد راه و رسم دیگری بیپیماید. گروه سوم معطوف به اجزای هستند و فهم و درک آموزه های دینی را به داشتن چشم و ذهنی مسلح به مبانی و سوالات دانسته اند. گروه چهارم راه دستیابی به آموزه های

دینی را بسته نمی دانند ولی برای کشف آموزه های آن تنگ نظرند و یگانه ابزار شناخت کتاب خدا را سنت می دانند و آن دسته از آیات که روایتی در توضیح آن آورده نشده را کنار می گذارند و سکوت پیشه می کنند. گروه پنجم از یک سو عقل را در کنار عصمت حجت دانسته و با احکام عقل نظری و عملی همانند آموزه های کتاب خدا و سنت برخورد می کنند و با در ردیف قرار دادن آن در کنار دیگر آموزه های دینی آنرا به مثابه چراغی فروزان و ابزاری کار آمد به خدمت قرآن و سنت می دانند و در ظرافت های آنان تعقل و تدبر می کنند و معتقدند که اسلام یگانه دینی است که اساس آیین خود را بر اساس اجتهاد پایه گذاشته است. از بین این نظریات نظریه پنجم با دیدگاه اسلام هماهنگی بیشتری دارد.

مفاهیمی که اسلام در گستره اجتماع و مسائل مربوط به توسعه مد نظر دارد عبارتند از:

۱- اسلام دین برتر و برتر ساز است (انتم الاعلمون ان کنتم مؤمنین) (آل عمران ۱۳۹)، (الا سلام یعلو ولا یعلی علیه) (ری شهری، ۱۳۸۴).

۲- اسلام به کسب قدرت و برتری در قدرت در همه ابعاد آن تأکید و اصرار دارد (واعدوا لیهم ما استطعتم من قوه) (انفال ۶۰).

۳- اسلام بر کسب علم و دانش و معرفت و کشف طبیعت تأکید فراوان دارد و بر علم جویی و معرفت یابی و طبیعت شناسی تکلیف نموده است.

۴- اسلام بر آبادانی و پیشرفت و عمران زمین تأکید دارد (هو انشاکم من الارض استعمرکم فیها) (هود ۶۱).

۵- اسلام بر کار و تلاش و تولید تأکید داشته و از تنبلی، سستی و ضعف تحذیر می نماید.

۶- اسلام بر فقرزدایی و تحصیل ثروت به منظور انفاق و خدمت به خلق تأکید دارد.

۷- اسلام جامعه را دائماً در حال رشد و توسعه و شکوفایی همراه با استقلال می خواهد.

۸- اسلام بر مشارکت همه آحاد جامعه در رونق زندگی و اداره آن تأکید دارد و نظام سیاسی و حکومتی آن را با حضور گسترده و مشارکت مردم مطلوب میدانند (امرهم شوری بینهم).

۹- اسلام بر گردش ثروت و اموال تأکید داشته و تداول و انحصار آن را در بین گروهها و طبقات خاص نمی پسندد (لئلا یكون دولة بین الاغنیاء منکم) (حشر ۷).

۱۰- اسلام الگو بودن جامعه اسلامی را برای بشریت دنبال میکند تا با ارائه راه الگو شاهد و راهنمای سایرین شود (وجعلناکم امد و سبطاً لتکونوا شهداء علی الناس) (بقره ۱۴۳).

۱۱- حسب دیدگاه اسلام جامعه ای سعادتمند و سالم است که در آن انسانها به حد اعلای کمالات اخلاقی و معنوی برسند. (انجمن علمی اسلام و توسعه اقتصادی، ۱۳۸۵)

۲-۳ ویژگی های توسعه اسلامی

توسعه فراهم کننده زمینه شکوفایی استعداد برای همه افراد جامعه است. در این فرآیند تأمین خواسته های مادی و معنوی انسان در کنار یکدیگر مطرح است. توسعه فرآیندی جهت دار است و هدف نهایی از آن رسیدن انسان به کمالی است که شایسته او می باشد. در این توسعه به مجموعه معارف و آموزه های دین اسلام توجه می شود و سعی در تجدید تمدن اسلام دارد. دین اسلام آموزه های بسیاری برای سامان بخشی به زندگی دنیوی و جهت دهی آن به سوی سعادت واقعی به چشم می آید. ابواب مختلفی در فقه مربوط به زندگی روزمره انسان و تدبیر امور دنیوی است. علاوه بر آن همان طور که بیان شد تعالیم دینی بر

پیوستگی دنیا و آخرت تأکید دارد و رهبانیت و ترک دنیا را مردود می شمارد (جوادی آملی، ۱۳۸۰). اضافه بر آن عوامل دیگری را نیز می توان برشمرد: 1- اهتمام به علم و دانش و تفکر و تعقل (امام خمینی، ۱۳۶۸). 2- تأکید بر کار و کوشش و طلب رزق حلال (امام خمینی، ۱۳۷۸). 3- تأکید بر دقت و استواری در انجام کارها و نظم و انضباط (امام خمینی، ۱۳۷۸). 4- تأکید به عزت نفس و سربلندی و نفی هرگونه وابستگی به غیر (امام خمینی، ۱۳۷۸). 5- توجه به عدالت اجتماعی (امام خمینی، ۱۳۷۸).

۳-۳- شاخص های های توسعه اسلامی

اسلام نگرش همه جانبه و فراگیر به مسایل مادی و معنوی انسان و توسعه جامعه اسلامی داشته و قواعد و ارزش های برتر را مبنا قرار می دهد (موحدی، ۱۳۸۴). رساندن انسان به حد اعلای ایجاد جامعه ای سعادت مند و سالم و همچنین هدف و آرمان توسعه اسلامی حیات طیبه و رسیدن به کمالات معنوی و اخلاقی است که زندگی مطلوب انبیاء الهی و اولیاء نیز بر این مبنای برقرار بوده است. این چنین است که همه ابعاد انسان متعادل می شود و علاوه بر اینکه شخص به حیات طیبه می رسد جامعه که عدالت در تمام قوای او رعایت شده است به مدینه فاضله تبدیل می شود. در زندگی فردی و اجتماعی آنچه می شود که هم خواسته های جسمانی آحاد جامعه و هم نیازهای معنوی او ارضاء می گردد. در واقع هم فرد برای رسیدن به معرفت الله در مسیر درست قرار میگیرد و در چنین جامعه ای که افراد متزین به حیات طیبه شده اند جامعه به سوی آرمان شهر پیش خواهد رفت. توسعه از نظر اسلام به چهار گروه تقسیم می شود که عبارتند از شاخص های انسانی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی (معنوی و اخلاق). جدول مفهومی شماره ۱ بیانگر شمای کلی از شاخص های توسعه اسلامی از منظر اسلام می باشد.

جدول مفهومی شاخص های توسعه از دیدگاه اسلام

توسعه انسانی	توسعه اقتصادی	توسعه اجتماعی	توسعه فرهنگی
۱-زمینه ساز شکوفایی استعدادها باشد	میزان توسعه تیروی انسانی، با محوریت انسان بعنوان موضوع، عامل و هدف توسعه	۱-میزان تاثیر امر به معروف و نهی از منکر در رشد خوبیها و کلهش بدیها در جامعه	۱-میزان رشد ارزشهای معنوی از قبیل اخلاق، معرفت الهی، ایمان و تقوی، اتکاء به خداوند و عمل صالح، عاطفه انسانی، تقویت عواطف و محبت در انسانها
۲-تخصص، دانش و کارآمدی، تعهد، مسئولیت پذیری	۲-میزان بهره وری و استفاده بهینه از عوامل و منابع تولید براساس دستورات اسلام در حفظ محیط زیست، منابع ثروت و ...	۲-میزان رعایت عدالت اجتماعی در توزیع امکانات، فراهم آوردن زمینه های رشد، توزیع ثروت و مانند این	۲-میزان نفوذ و سرریان فرهنگ مطلوب در ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، علمی و مانند این
۳-صالح و کاردارن خداپرست	۳-میزان همگونی سطح مصرف و رفاه جامعه با وضع عمومی اقتصاد.	۳- میزان تناسب با مقتضیات جغرافیایی و فرهنگی	۳-میزان تفهیم و سرریان فرهنگ مطلوب در ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، علمی و مانند این
۴-عشق به معنویت	۴-میزان توفیق در مبارزه با فقر، بیماری، جهل و مانند این و ایجاد رفاه نسبی برای همه افراد جامعه	۴-میزان رشد انصباط اجتماعی	۴-میزان وسیله بودن شاخصها (به جای هدف بودن)
	۵- میزان نرخ رشد و فور تولیدات.	۵-میزان رشد امنیت در جامعه	۵-میزان حفظ و تقویت ارزشهای خانواده‌گی
	۶-میان نرخ رشد و فور صادرات.	۶-میزان ارتقاء سطح سواد، معلومت عمومی و تحصیلات عالی در جامعه.	۶-میزان حساسیت افراد نسبت به منافع ملی
		۷-میزان نرخ رشد عمر متوسط (امید به زندگی)	۷- میزان استقلال فکری، فرهنگی، علمی، اقتصادی و رهایی از وابستگی
			۸-میزان حفظ و تقویت هویت ملی
			۹-میزان اولویت کیفیت بر کمیت

جدول شماره ۱

۳-۳-۱ شاخص توسعه انسانی اسلامی

توسعه مورد نظر اسلام با محوریت انسان انجام می پذیرد به این معنا که با هدایت درست اندیشه های بشر تصحیح انگیزه هایش میتواند زمینه های مناسب رشد جسم و روح او را همزمان فراهم ساخت. توسعه نیروهای انسان با توجه به شرایط ذیل در جامعه اسلامی قابل دستیابی است: ۱-زمینه شکوفایی استعدادها و به فعلیت رسیدن قابلیت ها برای همه افراد جامعه فراهم

باشد. ۲- نیروی انسانی جامعه به تناسب وظایف و مسئولیت هایشان، تخصص، دانش و کارآمدی لازم را داشته باشند. ۳- به منظور انجام درست و متقن کارها، افراد جامعه از تعهد و مسئولیت پذیری لازم بهره مند باشند ۴- حاکمیت با افرادی صالح و کاردان باشد تا برقراری روابط عادلانه در زمینه های تولید، توزیع و مصرف ممکن شود. از نگاه مقام معظم رهبری شاخص های توسعه انسانی عبارتند از: ۱- عبارتند از خداپرستی ۲- عشق به معنویت ۳- عاطفه انسانی در هر ترحولی ۴- عواطف و محبت در ازسانها (خامنه ای، ۱۳۸۵).

۲-۳-۳- شاخص توسعه اقتصادی

شاخص های اقتصادی که با عوامل زیر مطرح می شوند لازم بر توسعه هستند و کافی نیستند و شرط کافی آن تلفیق با شاخص های معنوی و اخلاقی است میزان بهره وری و استفاده بهینه از عوامل و منابع تولید به طوری است که هر قدر منابع و عوامل تولید در جهت رسیدن به اهداف نظام اقتصادی اسلام بهتر مورد استفاده قرار گیرد و کمتر معطل و راکد بماند یا اتلاف و تضييع شود توسعه در این مسیر شکل گرفته است و جامعه به توسعه مورد نظر اسلام نزدیکتر شده است. از سوی دیگر میزان سطح مصرف و رفاه جامعه با وضع عمومی اقتصاد و هماهنگی با وضع عمومی اقتصاد و آنچه بین مردم متعارف و مقتضای حد اعتدال است بهترین ملاک برای اتخاذ الگوی صحیح مصرف است. اسلام بر دیگرگرایی و همنوع دوستی، با رسیدگی به وضع فقیران و محرومان تأکید دارد و حفظ منافع و مصالح جامعه اسلامی را بر همه گان لازم میدانند. میزان توفیق در مبارزه با فقر، بیماری، جهل و مانند این و ایجاد رفاه نسبی برای همه افراد جامعه هماهنگی با وضع عمومی اقتصاد و آنچه بین مردم موجود دارد متعارف و مقتضای حد اعتدال است و بهترین ملاک برای اتخاذ الگوی صحیح مصرف است. میزان نرخ رشد تولیدات و میزان نرخ رشد صادرات نیز از مواردی است که در این موضوع حائز اهمیت می باشد.

۳-۳-۳- شاخص های اجتماعی

۱- میزان تأثیر امر به معروف و نهی از منکر در رشد خوبی ها و کاهش بدی ها در جامعه با توجه به این که جامعه پیشرفته جامعه ای است که مقررات در آن اجرا میشود و حقوق همه انسانها با رعایت عدالت تأمین میگردد و آبادانی در آن تحقق پیدا میکند پس امر به معروف و نهی از منکر که نتیجه اجرای آن امور یاد شده است از عوامل پیشرفت خواهد بود. ۲- میزان رعایت عدالت اجتماعی در توزیع امکانات، فراهم آوردن زمینه های رشد، توزیع ثروت. ۳- میزان تناسب با مقتضیات جغرافیایی و فرهنگی ۴- میزان رشد انضباط اجتماعی ۵- میزان اولویت کیفیت بر کمیت ۶- میزان رشد امنیت در جامعه ۷- میزان ارتقاء سطح سواد، معلومات عمومی و تحصیلات عالی در جامعه ۸- میزان نرخ رشد عمر متوسط (امید به زندگی)

۳-۳-۴- شاخص های فرهنگی (معنوی و اخلاقی)

هدف گذاری های فرهنگی از قبیل اخلاق، معرفت الهی، ایمان و تقوی

۱- میزان رشد ارزش های معنوی، اتکاء به خداوند و عمل صالح، عاطفه انسانی، تقویت عواطف و محبت در انسانها.

۲- میزان تأثیر اخلاق بر اقتصاد ۲/۱- در هدف گذاریهای اجتماعی سعادت جامعه، اهداف نظام اقتصادی، نقش اخلاق در طبقه بندی اهداف ۲/۲- محوریت اخلاق در توسعه (توسعه اخلاق محور - اقتصاد اخلاقی). ۲/۳- بستر سازی در ایجاد زمینه توسعه (اخلاق موتور توسعه اقتصادی). ۳- میزان نفوذ و سرریان فرهنگ مطلوب در ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، علمی و مانند این ۴-

میزان وسیله بودن شاخصها (به جای هدف بودن) ۵- میزان حفظ و تقویت ارزشهای خانوادگی ۶- میزان حساسیت افراد نسبت به منافع ملی ۷- میزان استقلال فکری، فرهنگی، علمی، اقتصادی و رهایی از وابستگی ۸- میزان حفظ و تقویت هویت ملی

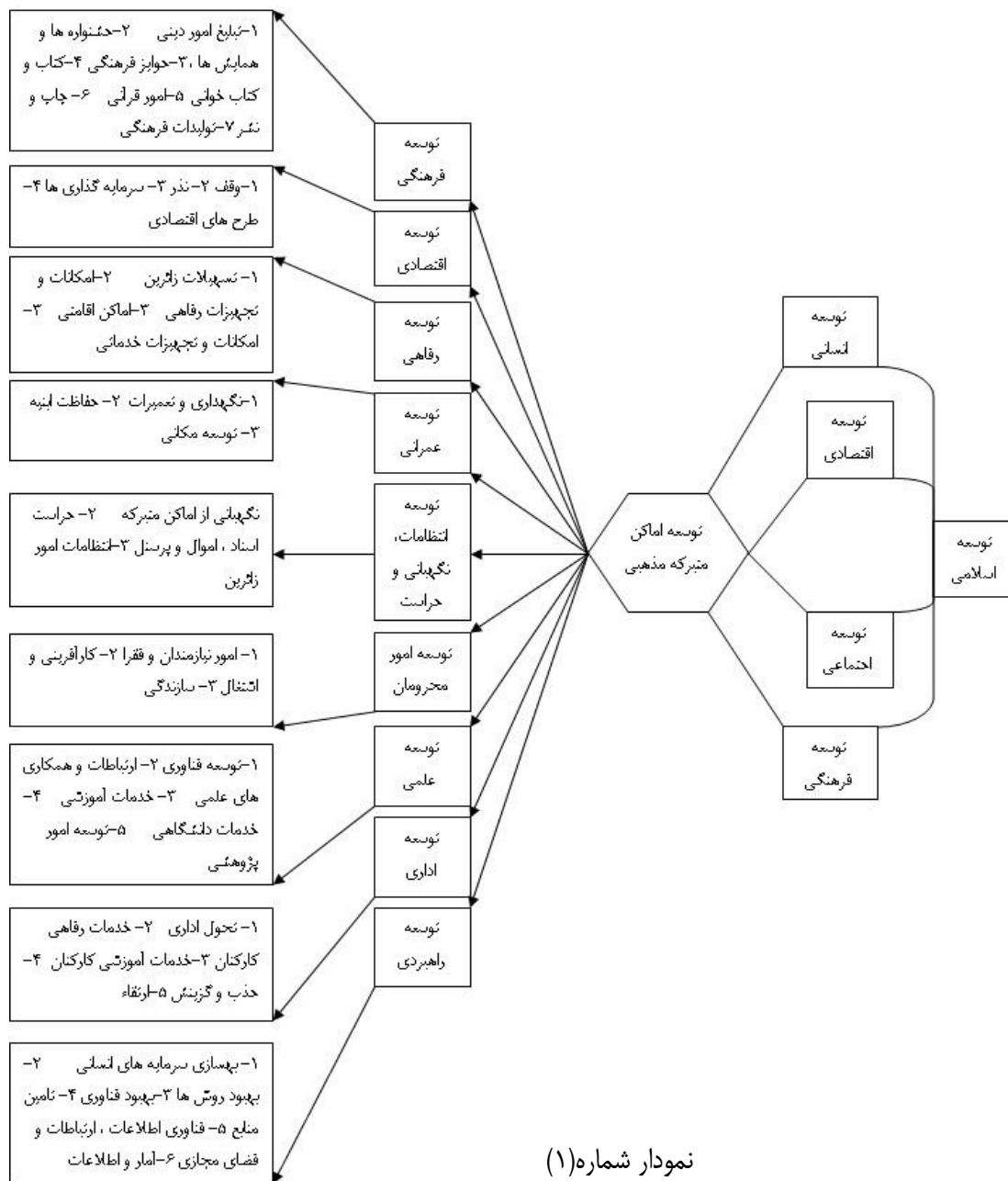
۴- اماکن متبرکه مذهبی

واژه اماکن متبرکه مذهبی به مکان‌هایی اطلاق می‌شود که جهت انجام مناسک مذهبی از سوی جمعی از مردم مورد زیارت واقع می‌شود. زیارت در فرهنگ اسلام از جایگاه مهم و ویژه‌ای برخوردار است که قرآن کریم و روایات و سیره معصومان (ع) بر آن تاکید دارد. از این رو یکی از سنت‌های دیرینه و حسنه در اسلام «زیارت» به ویژه در میان شیعیان است. استقبال مردم از اماکن زیارتی در تمامی ادیان الهی و آسمانی و نیز اشتیاق مسلمانان به زیارت بزرگان دینی و مزارهای مقدس آنان بر کسی پوشیده نیست. تجلی این علاقه و اشتیاق را در زیارت میلیونی مردمی از نقاط گوناگون جهان در اماکن زیارتی می‌توان دید؛ به طوری که تنها از میان ایرانیان سالانه میلیون‌ها زائر به مکان‌های زیارتی مانند: خانه خدا و مرقد نورانی پیامبر (صلی الله علیه و آله) و امامان بقیع (صلوات الله علیهم) در کشور عربستان و عتبات عالیات در کشور عراق و حرم امام رضا (علیه السلام) در مشهد و حرم کریمه اهل بیت حضرت معصومه (سلام الله علیها) در قم و امام زادگان جلیل القدر در نقاط مختلف ایران و نقاط جهان سفر می‌کنند. بی‌تردید زیارت برکات و دستاوردهای فراوان و گوناگونی دارد که پیروان راستین مکتب اسلام از آن بهره‌مندند. چون زیارت جلوه‌گاه محبت و دوستی با اهل بیت عصمت و طهارت است، به گونه‌ای که زائر عمیق محبت و مودت خویش را نسبت به آن بزرگواران ابراز می‌نماید، از این رو با توسل به آنان همسویی و همراهی با ایشان و دوری از دشمنان‌شان را آشکار نموده و «تولی» و «تبری» را به نمایش می‌گذارد. این اماکن و آثار، دارای اثرگذاری بر اجتماع، فرهنگ، هنر، آموزش، معناری، خداشناسی، امام‌شناسی، سیاست، قوانین و کلیات زندگی مسلمانان هستند؛ از این رو مدیریت صحیح و اصولی این اماکن علاوه بر حفظ آن، بر زندگی اجتماعی مسلمانان و همچنین در هویت فرهنگی و تمدنی آن‌ها اثرگذار است؛ همچنین با عث زنده نگه داشتن فرهنگ و تمدن اسلامی از صدر اسلام تاکنون می‌شود (پوراسماعیل؛ اخوان، ۱۳۹۹) یک مکان مقدس در مرحله نخست، مکانی تعریف شده و مشخص است که از فضاهای دیگر قابل تشخیص است. بدین ترتیب مراسم که مردم در آن شرکت می‌کنند یا بدان توجه می‌نمایند مقدس تلقی می‌شود. مکان مقدس به دلیل کارکرد دینی مشخص و نه به خاطر در برداشتن کیفیات فیزیکی و زیبایی شناختی ویژه، مقدس شمرده می‌شود. بسیاری از مکان‌های مقدس حتی مکان‌هایی که در حیات دینی یک جامعه نقش محوری دارند، برای کسی که خارج از آن سنت است، حامل هیچ گونه احساس مذهبی نیست (Breton, 1989).

۴-۱- توسعه اماکن متبرکه مذهبی

با توجه به کارکردهایی که اماکن متبرکه مذهبی در قسمت‌های مختلف دارا هستند مبانی توسعه آن با توجه به فعالیت‌ها به گروه‌هایی تقسیم می‌شود. دسته‌بندی توسعه‌ای بخش‌های مختلف در اماکن متبرکه شامل اموری است که در ادامه ذکر می‌گردد. این مباحث دارای رویکرد‌هایی منطبق با دیدگاه اسلام هستند. این امور با توجه به شاخص‌های اسلامی توسعه مورد نظر می‌باشند. سازمان‌های اداره‌کننده اماکن متبرکه مذهبی چه بزرگ و چه کوچک دارای ساختارهایی می‌باشند که ممکن است تمامی امور یاد شده را دارا باشند و یا بخشی از آنرا در اختیار داشته باشند. لذا با نگاهی جامع به مسائل مرتبط با توسعه اماکن متبرکه مذهبی در سطح ساختار آن پرداخته به مسائل مرتبط با توسعه این اماکن از دیدگاه اسلام پرداخته شده است. نمودار مفهومی شماره ۱ نمایانگر تصویری کلی از موضوع توسعه اسلامی در اماکن متبرکه مذهبی می‌باشد.

نمودار مفهومی توسعه اسلامی در اماکن متبرکه مذهبی

نمودار شماره (۱)

چهارمین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق

۲۷ خرداد ۱۴۰۰ - تهران

4-1-1- امور فرهنگی

امور فرهنگی از مفاهیم با ارزشی است که در توسعه مطرح می باشد و تاکیدات بیشتری بر نیاز های غیر مادی افراد جامعه دارد. بنابراین در طی آن تغییراتی در حوزه های ادراکی، شناختی، ارزشی و گرایشی انسان ها، قابلیت ها و باور ها به وجود می آورد که حاصل این باورها و قابلیت ها رفتار ها و کنش های خاصی است که مناسب توسعه می باشد. این توسعه در سطح مکان های مقدس و مذهبی که از محل رجوع و زیارت مردم و انجام اعمال مذهبی می باشد هم در سطح جامعه و هم در سطح سازمان فرهنگی از اهمیت ویژه ای برخوردار می باشد (از کیا و غفاری، ۱۳۸۴). لذا سازمان های اماکن مقدس در این زمینه باید اقدامات لازم توسعه ای خود را انجام دهند. فرهنگ را می توان مهمترین عامل در تحقق توسعه این گونه سازمان ها که رسالت فرهنگی دارند دانست و بایستی آنرا از پیش شرط های بنیادی توسعه قلمداد کرد. در اماکن متبرکه مذهبی توسعه فرهنگی در مسائلی مانند تبلیغ امور دینی، جشنواره ها و همایش ها، جوایز فرهنگی، کتاب و کتاب خوانی، امور قرآنی، چاپ و نشر، تولیدات فرهنگی دسته بندی می شوند. ارتباط و اطلاع رسانی، مناسبت ها، سوالات دینی و اعتقادی، مشاوره نیز در شمول آنها می باشد. اسلام به مباحث مربوط به تبلیغ اهمیت ویژه ای می دهد و در سیره مدیریتی رسول الله (صلی الله علیه و آله) و روایات متعدد و حوادث صدر اسلام این قضیه به چشم می خورد. در تبلیغ امور فرهنگی بسیاری از مسائل که مورد توجه خداوند در زندگی بشر برای راهیابی به کمال و سعادت است در نظر گرفته می شود. مسائل مختلفی که بر روی فرهنگ زندگی دین مدارانه و سالم و الهی تاثیر گذار است. لذا پرداختن به حوزه تبلیغ و توسعه آن از اهمیت ویژه ای برخوردار می باشد از این رو باید برنامه ای منسجم برای توسعه این امر از سوی مسئولان سازمان های اماکن متبرکه مذهبی در نظر گرفته شود. از این رو با توجه به شاخص های توسعه که در جدول شماره یک آورده شده است باید به سوی توسعه در این زمینه قدم بردارند زیرا نیازهای جامعه مخاطب در اماکن متبرکه و سازمان های فرهنگی در حال تغییر است و با دگرگونی هایی که در جوامع به واسطه پیشرفت در مسائل مختلف که به وجود آمده است نیاز های فرهنگی نیز در این زمینه تغییر پیدا کرده است. هر چند پایه و اساس ثابت می باشند ولی با توسعه، تغییر و تحولی که ایجاد می شود می توان به این نیاز ها پاسخ داد. از دیگر مسائلی که در حوزه فرهنگ در اماکن متبرکه برقرار می باشد جشنواره ها و همایش ها است. جشنواره ها همایش ها محلی برای تبادل نظریات و دیدگاه های دانشمندان و عالمان بر سر موضوعات مختلف است که ماه عسل آن ارائه نظریات جدید و تولیدات جدید در مباحث گوناگون است. در سازمان های فرهنگی این موضوع حول دیدگاه دین و امور الهی قرار می گیرد. همایش ها مرکز تجمع دیدگاه های مختلف و اندیشه های گوناگون حول محور اسلام در آن مکان مقدس شکل میگیرد تا عصاره آن اندیشه های گوناگون راهی نوین در عرصه های مختلف به روی بشر باز نماید. از دیگر موضوعات فرهنگی که در اماکن متبرکه مذهبی وجود دارد بحث جوایز فرهنگی است. اغلب یا همه افراد، به لحاظ برخورداری از گزینه حبّ نفس، دوست دارند که مورد توجه و عنایت قرار بگیرند. توجه به این نیاز، در حدی که به افراط کشیده نشود و آثار سوء نداشته باشد، عاملی در جهت تغییر رفتار یا ایجاد انگیزه عمل در انسانهاست. در نامه ای که حضرت علی (علیه السلام) به مالک اشتر نوشته اند آمده است «ای مالک... هرگز «نیکو کار» و «بدکار» نزد تو یکسان و در یک جایگاه نباشند، چرا که در این کار، بی رغبتی نیکوکاران در امر نیکو کاری است، و ورزیدگی و شوق بدکاران برای بدی است» (سید رضی، ۱۳۸۵). جوایز فرهنگی و تشویق هایی که در اماکن مقدس و مذهبی نسبت به زائران انجام می گیرد باعث ترغیب و تشویق آنها در امور دینی و مذهبی می شود. از دیگر مسائلی که در امور فرهنگی اماکن مقدس و متبرکه مذهبی باید به آن اهتمام نمود مبحث کتاب و کتاب خوانی می باشد. این مسئله آنقدر مهم است که معجزه پیغمبر مکرّم اسلام (صلی الله علیه و آله) کتاب قرآن مجید می باشد و از طرفی اولین آیه ای که بر ایشان وحی شد با کلمه خواندن شروع شده

است و در آیات بعد به قلم و نوشتن اشاره کرده اند. کتاب و کتابخوانی اگر در جوامع بشری به طور جدی و اصولی مورد توجه قرار گیرد، موجبات تعالی فکری و روحی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آنان را به همراه خواهد داشت. همانطور که در گذشته تمدن های تاریخ ساز و مهم در سایه توجه و برنامه ریزی در خصوص تعلیم و تعلم و دانش اندوزی موجبات توسعه و پیشرفت های همه جانبه خود را فراهم کرده بودند. در فرهنگ پربار مکتب اسلام، کتابخوانی پایگاه و جایگاهی بس ارزشمند دارد. چون انسان هرچه بیشتر بخواند و مطالعه کند بر کیفیت زندگی و عمرش افزوده شده و عمرش طولانی تر از آن چیزی است که شناسنامه هایشان نشان می دهد و افراد بدون مطالعه علی رغم افزایش سن به لحاظ فکری اندیشه و تجربه کودک باقی می ماندند. درست به همین جهت است که در دین مبین اسلام یک ساعت تفکر و اندیشه بهتر از شصت سال عبادت تلقی می شود. چون مطالعه و تفکر و اندیشه موجب افزایش شناخت و آگاهی انسان نسبت به پروردگار خویش می شود و با مطالعه کتاب، گستره اندیشه های انسان به نحو بارزی افزایش می یابد و انسان با تبادل افکار و اطلاعات و کسب معلومات و آگاهی های جدید به کمال واقعی خویش نزدیک می شود و با شناخت خود و محیط اطرافش به شناخت واقعی و نیز به معرفت حق تعالی نایل می گردد (مرادمند، ۱۳۸۹). از این سوء پرداختن به مسئله کتاب و کتابخوانی در سازمان های فرهنگی و اماکن مقدس از اهمیت ویژه ای برخوردار می باشد و این اماکن و متولیان آن ها باید در این امر پیش قراول باشند و تمام همت خود را در توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی و بالاتر بردن سطح فرهنگ مردم در مسیر رضای الهی معطوف نمایند. از دیگر امور فرهنگی که در اماکن متبرکه وجود دارد پرداختن به امور قرآنی است. یکی از مباحثی که در اسلام و توسعه اسلامی بسیار باید مورد تأکید قرار بگیرد توسعه امور قرآنی است آن به این جهت است که گسترش فرهنگ حیات بخش قرآن باعث ارتقای هویت اسلامی در آن جامعه می باشد. در اماکن متبرکه مذهبی که منتسب به دین خدا و اولیاء الله و ائمه معصومین (صلوات الله علیهم) می باشد این مهم بیشتر باید مورد تأکید قرار بگیرد. متولیان اداره این اماکن تمام همت خود را معطوف توسعه امور قرآنی دارند. قرآن حاکم بر بینش و سیاست گذاری متولیان و سازمان های اماکن مذهبی بایستی باشد. در این ارتباط با اهداف و سیاست ها و راهبردهای توسعه فرهنگ قرآنی مورد توجه قرار بگیرد. سیاست ها و راهبردهایی که در این مورد مورد توجه هستند عبارتند از:

- ۱- توجه جدی به اصل جدایی ناپذیری قرآن کریم و اهل بیت (علیهم السلام) در کلیه فعالیتهای قرآنی ۲- اولویت بخشی به توسعه فرهنگ قرآنی در مهندسی فرهنگ، مهندسی فرهنگی و مدیریت فرهنگی کشور، ۳- توسعه نظریه پردازی در نظام های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مبتنی بر فرهنگ و معارف قرآنی ۴- توسعه مشارکت حداکثری مردم در فعالیت های قرآنی و تقویت نقش حمایتی و پشتیبانی دولت در گسترش فرهنگ قرآنی در داخل و خارج از کشور ۵- تأکید بر گسترش درک عموم مردم از مفاهیم، زیبایی ها و لذات معنوی قرآن کریم از طریق انس و ارتباط مستمر با آن ۶- اهتمام ویژه به توسعه فرهنگ قرآنی در میان اقشار تأثیرگذار (مدیران، نخبگان، فرهیختگان و گروه های مرجع) در داخل و خارج از کشور ۷- ابتنای حداکثری فعالیتهای قرآنی بر مطالعه، کارشناسی و تحقیق شایسته ۸- هدایت فرآیندهای آموزشی، پژوهشی و تبلیغی ترویجی قرآنی به سمت کاربردی کردن تعلیم قرآنی در زندگی فردی و اجتماعی ۹- بهره گیری حداکثری از ظرفیت حوزه های علمیه در توسعه فرهنگ قرآنی ۱۰- ارتقاء بخشی نظام تعلیم و تربیت، نظام رسان های نظام تبلیغات دینی و سایر نظام های مؤثر، با الهام از تعلیم قرآن کریم ۱۱- ساماندهی و هماهنگ کردن دستگاه ها، نهادها و بخشهای مؤثر کشور و فراهم کردن زمینه های یادگیری و رشد سازمانی جهت هم افزایی توان، تجربه و ارتقاء سطح آنها در توسعه فرهنگ قرآنی (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۷).

از دیگر موضوعاتی که در توسعه فرهنگی مدنظر است نشر و چاپ کتاب و تولیدات فرهنگی است. خداوند در قرآن کریم اهمیت قلم و نگارش را چنان صریح و با تأکید بیان می کند که به قلم و آنچه می نگارد سوگند یاد می کند «ن والقلم و ما

یسطرون « (قلم/۱). همچنین در روایت آمده است که نوشتن و نگارش، علم و دانش را برای انسان نگه می دارد. « قیدوا العلم با لکتابه » علم ودانش را با نوشتن در بند آورید و مقید سازید. از این رو نشر و چاپ کتاب در اماکن متبرکه مذهبی می تواند جای گاه ویژه ای داشته باشد. اماکن مقدس به دلیل ذات فرهنگی خود بهترین خواستگاه برای چاپ و نشر کتاب و تولیدات فرهنگی هستند و توسعه در این جهت از مضامین امور فرهنگی است. چاپ و نشر و تولیدات فرهنگی باعث رشد و شکوفایی جامعه اسلامی می شود و بسیاری از آموزه های دینی در قالب این تولیدات و چاپ کتاب به زائران و عموم مردم جامعه شناخته خواهد شد. متولیان اماکن مقدس و سازمان های فرهنگی با قدم برداشتن در این مسیر و توسعه آن باعث توسعه فرهنگی جامعه می شوند.

۲-۴-۱-۲- امور اقتصادی

از دیگر مباحثی که در بحث توسعه اماکن متبرکه مذهبی مورد نظر است مباحث مربوط به امور اقتصادی این اماکن و سازمان اداره کننده آن می باشد. مباحثی از قبیل اقدامات در حوزه توسعه وقف، نذر، توسعه اقتصادی، سرمایه گذاری و طرح های اقتصادی. این اقدامات را بر اساس شاخص های جدول شماره یک به توسعه اقتصادی منجر می شوند. در اماکن متبرکه که امور اقتصادی جلوه فرهنگی دارد و با مباحثی مرتبط است که بر روی فرهنگ و اجتماع تاثیر گذار است. تأثیری که عوامل اقتصادی بر دیگر وجوه توسعه دارد بسیار تعیین کننده است و در ساختار اداره کننده اماکن متبرکه و سازمان آن تاثیر گذار است و به منزله نیرویی است که به دیگر عوامل سازمان اداره کننده اماکن متبرکه جان و باعث حرکت آن ها در مسیر توسعه می شود. مباحثی از جمله وقف و نذر از موضوعاتی بوده است که همواره مورد توجه اسلام بوده است.

وقف یکی از آموزه ها و تعالیم دین اسلام است که در زندگی اجتماعی مسلمانان تاثیر شگرفی دارد. از نظر فرهنگی، اقتصادی، اعتقادی و مانند این، بر نیازهای مادی و معنوی جامعه اثرگذار می باشد. وقف به معنای حبس مال و استفاده از منفعت آن مال در قصد مورد نظر واقف و بدون دریافت عوض از جانب واقف است. فرهنگ و تمدن اسامی و عناصر تشکی دهنده آن به گونه ای است که در صورت شناخت عمیق و همه جانبه آن ها می توان راه کارهای توسعه و پیشرفت معنوی و مادی جامعه بشری را در تعالیم حیات بخش این فرهنگ الهی جستجو کرد. توصیه به داشتن روحیه انفاق، احسان، ایثار، تعاون، فداکاری، خوددوستی، تعاضد، همیاری و ایجاد صدقات جاریه، در قالب سنت حسنه وقف، یکی از عناصر و عوامل به وجود آورنده فرهنگ و تمدن اسلامی است که ثمرات علمی، بهداشتی درمانی، اجتماعی و فرهنگی فراوانی در توسعه جامعه و رفع نیازهای روزافزون آن در طول تاریخ داشته است (بمانیان، ۱۳۸۷). از این جهت مسائل مربوط به توسعه اماکن متبرکه که با وقف پیوندی ناگسستنی دارند. دلیل این امر عشق وافر واقفین به آن مکان مقدس است که برای توسعه امور آن و جلوگیری از فرسودگی آن و همچنین انجام امور خدایسندانه و سفارش شده دینی به این امر مبادرت می نمایند. این موقوفات که به لحاظ اقتصادی دارای منافع است در پیشبرد اهداف فرهنگی و اجتماعی آن مکان مقدس و جامعه و جمعیت زیارت کننده آن موثر می باشد و به طور مستقیم و غیر مستقیم از منافع آن موقوفه بهره مند می شوند. بنابراین در این مقوله در جهت توسعه اقتصادی دو گروه موثر می باشند گروه اول مردمانی که با وقف منابع تحت امرشان برای آن مکان متبرکه به امر توسعه آن کمک می کنند و گروه دوم متولیان مکان های متبرک و مقدس هستند که با به کارگیری مناسب و حفظ و نگهداری و بهره برداری در ست از آن موقوفه موجبات گسترش و توسعه اهداف آن مکان مقدس را فراهم می نمایند.

نذر نیز یکی از ابعاد اقتصادی در مباحث مرتبط با اماکن متبرکه مذهبی می باشد که در زمینه توسعه اقتصادی این اماکن و اهداف آن ها موثر می باشد. نذر ممکن است به صورت نذرهای مالی باشد و همچنین به صورت نذرهای غیر مالی باشد. نذر آن

است که انسان ملتزم شود که کار خیری را برای خدا به جا آورد، یا کاری را که نکردن آن بهتر است برای خدا ترک نماید. (امام خمینی، ۱۳۹۲). اماکن متبرکه مذهبی به دلیل اینکه محل رجوع مردم و انجام اعمال مذهبی هستند در بحث نذر نیز مورد توجه قرار می گیرند. از این سوء پرداختن به مباحث مربوط به توسعه نذورات برای پیشبرد اهداف مد نظر توسعه اماکن متبرکه مذهبی لازم می باشد. جهت توسعه نذورات اقداماتی لازم است که منجر به گسترش فرهنگ نذر می شود. اقدامات مد نظر در موارد ذیل جمع بندی می شود.

- ۱- برای توسعه باید از جمعیت زائرین شناخت کافی وجود داشته باشد مواردی چون قومیت، نژاد، فرهنگ، کشور، شهر، نوع زندگی، میزان درآمد، سن، توقعات، میزان تحصیلات و مانند این که بر اساس پژوهش های آماری باید به دست آید.
- ۲- ایجاد نوعی احساس همبستگی و تعلق خاطر و تلاش جمعی میان افراد جامعه برای مشارکت در هدف خاص نیکوکارانه.
- ۳- برآورده کردن نیازها و انتظارات زائران و نادران ۴- ایجاد بستری برای حضور فعالانه در برنامه ریزی ها و دخالت داده شدن آنها که از این طریق نسبت به حسن اجرای جریان احساس مسئولیت کنند (نظارت های مردمی در باب پیشرفت و دستاوردهای توسعه موجب حمایت آنان از پیامدهای توسعه می شود).

از دیگر امور اقتصادی که در توسعه اماکن متبرکه دخیل می باشند بحث سرمایه گذاری و طرح های اقتصادی می باشد. امام علی (علیه السلام) می فرماید: «لَمْ يَكْتَسِبْ مَالًا مَنْ لَمْ يُصَلِّحْهُ - آنکس که از سرمایه اش درست استفاده نکند در حقیقت، مالی به دست نیاورده است» (آمدی، ۱۴۱۰ق). نگاه اسلام به اصل اموال و سرمایه، نگاهی بسیار مثبت است. از نظر اسلام، اموال و هر گونه کالا که نیازهای افراد را برطرف سازد امری حیاتی و عامل بقا و برپایی جامعه بوده و به علاوه راه تداوم حیات انسانی و رشد دین و دین باوری است. در سرتاسر تعالیم اسلامی از ضرورت تمتعات زندگی و حیاتی بودن اموال و کالاها سخن گفته شده است. سازمان های اداره کننده اماکن متبرکه مذهبی برای خدمت بیشتر به زائران نیازمند این هستند که منابع اقتصادی لازم را برای رفع نیاز زائران و برنامه های توسعه ای خود داشته باشند. از این رو بعضاً متولیان این اماکن در سرمایه گذاری و طرح های اقتصادی شرکت می کنند. سرمایه گذاری ها در این رابطه منوط به طرح های اقتصادی و با توجه به شیوه های طرح های درآمدی یک سرمایه گذاری را منطقی بدانند و سرمایه گذاری در آنها مفید ارزیابی نمایند. طرح توجیهی شامل راهکارهای تجاری، مدیریت ریسک، مدل سازی محیط زیستی و علم ارتباطات می تواند سرمایه گذار را در تصمیم گیری صحیح با توجه به اطلاعات صحیح و تحلیل آن راهنمایی کند. سرمایه گذاری در زمینه های مختلف باعث شکوفایی و توسعه اماکن متبرکه مذهبی می شود که آثار زیادی در آن نهفته می باشد. البته باید در نظر داشت که سرمایه گذاری ها در طرح هایی باشند که در چهارچوب فرهنگ اسلامی و آموزه های آن باشند و با توجیه این موضوع که به واسطه آن مکان مقدس و سود بردن بیشتر زائران و مجاوران دست به هر نوع سرمایه گذاری زده شود جایز نمی باشد و با تعلیمات اسلامی و مدیریت اسلامی در تضاد است و متولیان امر بایستی به این نکته توجه نمایند. توسعه امکانات رفاهی به منظور رفاه حداکثری نیست بلکه در صورت داشتن یک رفاه نسبی جهت بهرهمندی جامعه مخاطب اماکن متبرکه توسعه در آن مقوله کافی می باشد هرچند باید دید استراتژیک و بلند مدت بر اقدامات توسعه ای متواتر باشد.

۳-۱-۴- امور رفاهی

امکانات مادی و رفاهی در حیات معقول انسان مؤثر بوده، جایگاه ویژه ای دارند. در برخی آیات شکرگزاری، تقواپیشگی و عمل صالح را از امور مترتب بر خوردن می شمرد که مایه زنده ماندن انسان و قوام تن می باشد؛ از جمله: «یا ایها الملذین آمنوا کلوا من طیبات ما رزقناکم و اشکروا لله» (بقره/ ۱۷۲)؛ «و کلوا مما رزقکم الله حلالاً طیباً و اتقوا الله» (مائده/ ۸۸)؛ «یا ایها الرسل

چهارمین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق

۲۷ خرداد ۱۴۰۰ - تهران

كلوا من الطيبات و اعمالوا صالحا» (مؤمنون / ۵۱). اسلام دین زندگی است و به جوانب مختلف زندگی انسان با نگاهی جامع نگرینسته و سفارشهایی در خور ارائه کرده است. آموزه های دینی نیازمندیهای ضروری مادی را پیش نیاز ر شد معنوی انسان دانسته و بر تأمین بایسته، متعادل و در مسیر معنویت زایی آنها تأکید نموده است. بنابراین حیات دنیوی انسان دارای اقتضائاتی است و از این جمله لباس برای پوشش و آسایش و نیز آراستگی سیمای ظاهری و مسکن برای استراحت و تأمین آرامش نفسانی و نظافت و بهداشت برای سلامت و تزیین و آرایش برای شایستگی در ارتباط اجتماعی و عطر و بوی خوش برای لذت و معاشرت پیش بینی شده است. «و لقد مکنّاکم فی الارض و جعلنا لکم فیها معایش» « شما را در زمین جای و قدرت دادیم و وسایل معیشت شما را در آن فراهم کردیم.» (اعراف / ۱۰). امور رفاهی از مسائلی می باشد که در اماکن متبرکه مذهبی به رضایت زائرین منجر می شود و با ایجاد مسائل رفاهی به این بحث کمک می کند. از مسائلی که در این زمینه وجود دارد می توان به تسهیلات زائرین، امکانات و تجهیزات رفاهی، اقامتی، خدماتی اشاره کرد. فراهم شدن و ارتقاء هر یک از این امور به توسعه این اماکن مقدس کمک می نماید. نیازهای زائرین اماکن متبرکه در بخش های مختلف متفاوت است و با رفع این نیازها توسعه رفاهی حاصل می شود. از این رو با استفاده از مطالعه جمعیت این زائرین که از اقشار مختلف و با سن های گوناگون هستند می توان به مولفه هایی که هر بخش از اماکن متبرکه در بحث توسعه دارند نائل گردید. تسهیلات زائرین موجب هر چه آسان تر شدن زیارت زائران از مبداء تا مقصد می گردد. تسهیلاتی مانند مجتمع های خدماتی بین راهی، زائرسراها، خدمات حمل و نقل و مانند اینها نمونه هایی از آنها هستند. گسترش این فعالیت ها به توسعه در مسائل رفاهی کمک می کند. امکانات و تجهیزات رفاهی موجود در اماکن متبرکه مذهبی باعث ایجاد رضایت زائران آن مکان مقدس می شود. توسعه این تجهیزات و امکانات با کارشناسی و نظرسنجی از زائران این اماکن صورت می پذیرد. مجتمع های اقامتی برای اقامت ارزان قیمت زائران در حوالی آن مکان مقدس نیز از جمله شرایط توسعه آن می باشد. در مورد خدمات و دفاتر و مجموعه های خدمت رسان داخل اماکن متبرکه نیز به همین صورت است و هرچه مولفه های خدمتگزاری در جهت رفاه زائران و اهداف توسعه ای آن مجموعه بیشتر شود پیشرفت و توسعه آن اماکن در جهت رضایت زائران سریعتر اتفاق می افتد.

۴-۱-۴- امور عمرانی

«هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» «او شما را از زمین بیافرید و عمران آن را از شما خواست» (هود ۶۱) براساس این آیه خدا انسان را در زمین ایجاد کرد و او را در پی عمران و آبادانی آن گماشت. انسان نشأت گرفته از زمین همانند نشو و نمای خود در آن و در فرآیندی همسان فرآیند تکامل خود در زمین مسئول و مأمور به عمران است اما نه فقط عمران زمین بلکه مطلق عمران و آبادانی در زمین.

نگرش اسلام به توسعه، بر این پایه استوار است که خداوند سبحان هستی را آفرید و انسان را در زمین جانشین خود قرار داد تا طبق روش و شریعت الهی به عمران و آبادانی زمین بپردازد. حضرت امام علی (علیه السلام) در نامه ای به مالک اشتر، یکی از وظایف والی را عمران بلاد و آبادانی شهرها معرفی نموده اند. این معنا میتواند واژه مناسبی به جای توسعه باشد. مفهوم عمران یک مفهوم چند بعدی است یک بعد آن، بعد مادی است؛ یعنی افزایش امکانات مادی زندگی، توسعه کشاورزی، دام داری، صنعت و گسترش بهره برداری از زمین به عنوان مسکن و گسترش تجارت، که اینها را به عنوان بعد مادی توسعه میگیریم. در مجموع ای از روایات اهل بیت (علیهم السلام) کلمه عمران با استفاده از مبانی و مسائل دیگری تحقق پیدا میکند؛ یعنی عمران علاوه بر بعد مادی، نتیجه یک حرکت اخلاقی، عاطفی و اجتماعی است. مباحث عمرانی از مسائلی است که در اماکن متبرکه مذهبی و

توسعه آن مطرح می باشد. مسائلی از قبیل نگهداری و تعمیرات، حفاظت از ابنیه و ساختمان ها و مانند این از جمله آن مسائل می باشند. از پیامد های مهم توسعه انسانی از نظر قرآن، تصرف استخلافی وی در زمین، استعمار و آبادانی آن و احساس مسئولیت در برابر تمام موجودات روی زمین است. در این شکل از توسعه، اصلاح همه نعمت ها، بهسازی وضعیت زیر ساخت های مربوط به تامین نیازهای اساسی و نیازهای رفاهی به طور مستمر ادامه می یابد و همراه توسعه و تعالی انسان، حاصل تصرف ها و کارکردهای وی نیز اصلاح و کامل می شود. از این جهت امور عمرانی از اهمیت ویژه ای در توسعه اماکن متبرکه مذهبی برخوردار است. در این ارتباط می توان به برنامه های توسعه ای از قبیل وسعت بخشیدن به ابنیه ها، تزئینات، معماری اسلامی، تاسیسات، نگهداری، تعمیر و مرمت آن ها اشاره کرد. از صدر اسلام تاکنون توسعه عمرانی اماکن متبرکه دارای نگاه ویژه ای بوده است. از ساخت مسجد النبی (صلوات الله علیه) تا مسجد کوفه و مانند آن گویای این مهم می باشد. توسعه عمرانی ابنیه و آثار اسلامی دارای ابعاد تمدن ساز است که در فرهنگ اسلامی تاثیرگذار می باشد. از این رو مسائل مربوط به عمران و آبادانی اماکن متبرکه مذهبی به وجود می آید. در مسائل عمرانی اماکن متبرکه مذهبی ضرورت استفاده از عناصر اسلامی و بومی دارای جایگاه ویژه ای بوده است که متولیان این اماکن با انجام کار کارشناسی باید تا حد امکان از این عناصر در توسعه و عمران این مکان های مقدس استفاده نمایند. نگهداری و تعمیرات ابنیه اماکن متبرکه و ایجاد فضاهای جدید به واسطه نیاز های جدید از مواردی است که در امور مربوط به توسعه این اماکن مدنظر است.

۵-۱-۴- امور انتظامات، نگهداری و حراست

در اهمیت نگهداری همین بس که خداوند خود را نگهدارنده دانسته تا به بندگان خود اطمینان دهد که با خیالی راحت به مسیر کمالی خود ادامه دهند. «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» و بر خدا توکل کن؛ و کافی است که خدا نگهدارنده جان و کار ساز آه مه امور بندگان باشد (الاحزاب ۳). با یک نگاه مختصر به خلقت طبیعت می بینیم که خداوند طبیعت و وجود انسان به عنوان اشرف مخلوقات را با نظم و ترتیب خاصی آفریده و اگر وجود انسان را در نظر بگیریم می بینیم که چشم ما که حساسترین و ظریف ترین قسمت بدن ما است توسط ابروها و مژه ها و پلکها حفاظت میشود. با گذشت زمان اهمیت و نقش انتظامات و امور نگهداری بعنوان چشم سازمان جهت بالا بردن ضریب اطمینان و امنیت دستگاههای مختلف اعم از سازمانها، موسسات شرکتهای صنعتی و خدماتی بیشتر شناخته شده است و امری ضروری بنظر می رسد و از این رو پرداختن به این مهم در دستور کار مدیران و مسئولین امور اماکن متبرکه بایستی قرار گیرد بنحوی که استفاده از راهکارهای علمی و سیستم های پیشرفته امری اجتناب ناپذیر بوده و به همین سبب دیگر عملکردهای سنتی جوابگوی احتیاجات امروز این اماکن با توجه به توسعه و گسترش آنها نمی باشد. به دلیل اینکه این اماکن محل رجوع و حضور اقشار مختلف مردم می باشند و همچنین در بعضی از مواقع ازدحام حداکثری در این اماکن به وجود می آید بحث نگهداری و حراست از آن ها مطرح می شود. در اماکن متبرکه با توجه به پاسخگو بودن به نیازهای زائرین و همچنین ایجاد نیاز های جدید با توجه به توسعه جوامع در اینجا هم باید روش های توسعه انتظامات و حراست به نحو شایسته انجام پذیرد. نگهداری از اماکن متبرکه، حراست اسناد و اموال و پرسنل، انتظامات زائرین از امور هستند که با نگاه دقیق و ریز بینانه و سیستمی باید به آن ها پرداخت و با استفاده از منابع انسانی شایسته و امکانات و تجهیزات و فناوری های منطبق با علم روز دنیا بر آن فائق آمد. توسعه این امور و حفظ و حراست از آنها باعث تداوم و گسترش توسعه دیگر مصادیق در مباحث مربوط به توسعه اماکن متبرکه مذهبی می شود. زیرا حفظ شاکله وجودی این اماکن به ماندن یک پایگاه می تواند در دیگر مراحل توسعه ظاهر شود و دیگر عوامل به واسطه وجود آن مقرر به کار خود رسیدگی می نمایند.

۶-۱-۴- امور علمی

قرآن کریم می فرماید: « هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولَئِكَ لِيَأْتِيَهُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَلِيَتَلَفَعُوا لَئِنْ أُولَئِكَ لَرَأَوْا أَنَّ مَا كَانُوا فِيهِ لَكَاظِمًا » (تغابره، آیه ۹)

اسلام بر کسب علم و دانش و معرفت و کشف طبیعت تأکید فراوان دارد و بر علم جویی و معرفت یابی و طبیعت شناسی تکلیف نموده است. از قدیم ترین زمانی که کتب اسلام تدوین شده در ردیف سایر دستوره های اسلامی از قبیل نماز و روزه و حج و جهاد و امر به معروف و نهی از منکر، بابتی هم تحت عنوان «باب وجوب طلب العلم» باز شده و علم به عنوان یکی از فرائض شناخته شده است. گذشته از آیات قرآن کریم، مؤکدترین و صریحترین توصیه های رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در باره علم است. این جمله از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که فرموده اند «طلب العلم فریضه علی کل مسلم» تعلم علم و دانش بر هر مسلمانی فرض و واجب است (کلینی، ۱۳۹۳). یعنی اختصاص به صبقه خاص و یا جنسیت خاصی ندارد و هر کس مسلمانی است، باید به دنبال علم برود. در بحث توسعه علمی اماکن متبرکه مذهبی به مباحثی از جمله توسعه علم و فناوری، ارتباطات و همکاری علمی، خدمات آموزشی و دانشگاهی، توسعه پژوهش می توان اشاره کرد. این اماکن می توانند در این زمینه ها به بهترین نحو وارد شوند. در بحث توسعه علم و فن آوری همین بس که ادیان مختلف و پیامبران به علم و تکریم عالمان اهمیت ویژه ای داده اند مثلاً به همین جهت بعضی حدیث "اطلبوا العلم ولو بالبعیر" (نیشابوری، ۱۴۲۳ق) را ناظر به این گستره وسیع دانسته اند، با این استدلال که علم دین در آن زمان در چین نبوده. پس منظور علم در تمام زمینه ها است که تکنولوژی یکی از زمینه های علمی است. از جهتی برای توسعه علم و فن آوری باید با دقت و اهتمام وارد شد که اتقان و استحکام در کارها سبب پیشرفت علم و تکنولوژی می شود. خداوند بشر را به آباد کردن زمین مأموریت داده است «هو انشا کم من الارض و استعمر کم فیها» (هود، ۶۱) شما را از زمین آفرید و به آباد کردن آن گمارد. آباد کردن زمین که وظیفه انسان است، از بعد مادی با پیشرفت تکنولوژی صورت می گیرد. یکی از راه های توسعه علم و فناوری ارتباطات و همکاری علمی ما بین دانشمندان و استفاده از نظریات همدیگر است. کما اینکه اگر اندکی تاریخ علم و تمدن را مطالعه کنیم، در خواهیم یافت که تحولات اروپا و نوگرایی علمی و فکری آن (رنسانس) در قرن شانزدهم به بعد عمیقاً تحت تأثیر تمدن اسلامی بوده است. مطالعه تاریخ جنگ های صلیبی و روابط اروپا و مسلمانان به روشنی این حقیقت را نشان می دهد. ارتباط مابین دانشگاه ها و نظریات مختلف و عملیاتی کردن آن ها می تواند در ترویج علوم مختلف یاری رسان باشد و در این زمینه خدمات آموزشی و دانشگاهی در اماکن متبرکه مذهبی می تواند به این امر کمک کند. اماکن متبرکه مذهبی به واسطه روح و کالبد عبادی خود می تواند محلی برای ترویج علوم مختلف در راستای دستورات خداوند باشند، همانطور که در زمان رسول الله (صلی الله علیه و آله) و ائمه طاهرین (صلوات الله علیهم) و سیره علمی آنها میتوان این موضوع را به وضوح تماشا کرد. از نمونه های آن می توان به تعلیم و تعلم در مسجد نبوی (صلوات الله علیه) و مسجد کوفه در زمان حکومت امام علی (علیه السلام) اشاره کرد و علاوه بر آن نمونه های آن در تاریخ و تمدن اسلامی بسیار است. جهان هستی مالا مال از اسرار و رازهاست که بخشی از آن به وسیله انسان، کشف شده است، در حالی که بخش از بیهوشی آن در پس پرده ابهام و ناآگاهی باقی مانده است. بسیار خیال خامی است که تصور شود که انسان با همه الفبای هستی آشنا شده است، بلکه جهان هستی به سان یک دریای بی کرانه است که در تاریکی فرو رفته و فقط بشر با چراغ اندیشه قسمت کمی از آن دریا را روشن ساخته است، اما آن سوی دریاها هنوز در تاریکی جهالت باقی مانده است. قرآن مجید، ابراهیم خلیل را به ویژگی تحقیق، در علل آفرینش می ستاید چنان که می فرماید «و کذالک نری ابراهیم ملکوت السموات و الارض و لیکون من الموقنین» (انعام/

چهارمین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق

۲۷ خرداد ۱۴۰۰ - تهران

(۷۵). «همچنین وابستگی آسمانها و زمین را، به ابراهیم نشان دادیم تا از اهل یقین گردد» در زمینه تحقیق و پژوهش می توان با صرف بودجه های علمی و همایش ها و جوایز علمی محققین را به پژوهش امیدوار کرد و با این پژوهش ها درب های جدیدی از علوم را به روی بشریت باز نمود. اماکن متبرکه مذهبی و متولیان او با توجه به سیره ائمه اطهار (علیهم السلام) که برترین دانشمندانی بوده اند که زمین و زمان به خود دیده است باید پرچم دار نهضت علمی در تمام شئون آن باشند تا راه توسعه علمی برای دانش پژوهان میسر گردد.

۷-۱-۴- امور اداری

از دیگر اموری که در توسعه اماکن متبرکه مورد نظر می باشد بحث توسعه امور اداری است. این مبحث شامل توسعه و تحول اداری، خدمات رفاهی، خدمات آموزشی، جذب و گزینش و ارتقاء میباشد. اصلاح نظام اداری یکی از اقدامات اساسی تحول و توسعه به حساب می آید و بدون این مهم سایر برنامه ها و تلاش ها نیز به سرانجام نخواهد رسید. از جمله مباحثی که در تحول و توسعه اداری به کار می رود می توان به تحول در نظام حقوق و دستمزد، جذب و به کارگیری، ساده سازی ساختار، شفاف سازی وظایف و اختیارات، کوچک سازی و کاهش تصدی گری دستگاه ها، تحول در نظام مالی، به کارگیری سازوکارهای نظارتی، ارزیابی عملکرد، تشویق کارکنان متعهد و تلاشگر و نیز قدردانی از آن ها و ارشاد و تنبیه افراد متخلف اشاره کرد (شیخی، ۱۳۹۰).

می توان گفت انسانها بیشتر عمر خود را در نهادهای اجتماعی به سر می برند و در ازای آن، نهاد های اجتماعی به افراد مزایای گوناگونی ارائه می دهند. این مزایا به دو دسته اقتصادی و احساسی-اجتماعی طبقه بندی می شود. مزایای اقتصادی، مزایایی است که با رفاه مادی، آسایش و سطح زندگی افراد ارتباط دارد و مزایای احساسی-اجتماعی به جایگاه فرد و هویت وی در گروه برمی گردد. چگونگی توزیع این مزایا، اهمیت زیادی برای افراد سازمان دارد. اعضای نهادها، روشی که مزایا توزیع می شوند و همچنین ماهیت مزایای توزیع شده را ارزیابی می کنند و ادراکاتی را از عادلانه یا ناعادلانه بودن آن ها شکل می دهند. (رضائیان، ۱۳۹۱). همواره آموزش در اسلام از درجه اهمیت و اولویت ها برخوردار بوده است. در نظام اداری نیز رسیدگی به موضوع آموزش امری مهم قلمداد می شود. تحول در آموزش و پرورش یک جامعه کم و بیش سبب تبدیل هویت روحی و معنوی افراد می شود و آرا و عقاید، اخلاق، و رفتار و سلوک آنان را دگرگون می سازد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱). بدین ترتیب، آموزش و پرورش، هم بر دانش مردم می افزاید و هم بر اقبال و گرایش آنان به اوضاع و احوال و ارزش ها و آرمان های مطلوب و صحیح (مصباح یزدی، ۱۳۹۱). امیر مؤمنان علی (علیه السلام) نیز منشأ همه خوبی های مادی و معنوی را علم و یکی از علل اساسی فساد در هر محیط اجتماعی را جهل معرفی می فرمایند علم اصل هر خیری است (حکیمی، ۱۳۹۴). جهل ریشه هر بدی است (حکیمی، ۱۳۹۴). در اسلام، چگونگی عمل کرد کارگزاران نظام اسلامی از مسائل مهم و درخور توجه است. بی تردید، رفتار درست کارگزاران در استحکام پایه های حکومت و ماندگاری آن نقشی اساسی دارد و این جز با انتخاب و گزینش افراد صالح امکان پذیر نیست. پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) به این امر توجه جدی داشتند و افرادی را بر می گزیدند که شاید سستی های لازم را برای پذیرش مسئولیت دارا باشند. (پور اسماعیل؛ اخوان، ۱۳۹۹). در نظام اسلامی بر اصل شایسته سالاری تاکید ویژه ای شده است. شایستگی به معنای داشتن توانایی، مهارت، دانش، لیاقت و صلاحیت است (محمدپادشاه، ۱۳۳۶). رسول الله (صلی الله علیه و آله) درباره شایسته سالاری نیز می فرماید: ۱- ریاست جز برای اهل آن شایسته نیست (مجلسی، ۱۴۴۰ ق). ۲- بهترین هایتان را برای کارها و مسئولیت ها انتخاب کنید (نوری، ۱۴۰۸). ۳- والی باید پنج خصلت داشته باشد یکی از آن ها این است که برای انجام کارهای مردم از بهترین افراد استفاده کند (علی بن حسام، ۱۴۱۳ ق). ۴- پیشوای هر جامعه ای، جامعه را حرکت می دهد. از این رو، برترین فرد را برگزینید (فیض کاشانی، ۱۳۶۹). این امر از دیدگاه الگوهای مدیریت غربی نیز پذیرفته شده است. مثلاً الگوی

سنتی اداره امور دولتی در اواسط قرن نوزده در انگلستان آغاز شد. مباحث قابل طرح در این بر این مبناء بود که حذف حمایت خانوادگی و فامیلی در گزینش ملاک باشد و گزینش بر مبنای شایستگی انجام پذیرد. این الگو تحت تأثیر تئوری «بوروکراسی» و بر «که بر موارد ذیل تأکید داشت به وجود آمد: خدمات عمومی مجزا و حرفه ای، استخدام و انتصاب بر اساس شایستگی، بی طرفی سیاسی، و حق ادامه خدمت با وجود تغییر دولت (آون هیوز، ۱۳۹۸). از دیگر مسائلی که در مسائل مربوط به توسعه اداری مطرح است مسئله ارتقاء می باشد. ارتقاء در اسلام به واسطه شرایطی برای افراد اتفاق می افتد و به عوامل بستگی دارد از جمله آنان می توان به استعداد، لیاقت، شجاعت و کاردانی اشاره کرد که از مهمترین عوامل انتخاب و انتصاب به مدارج بالاتر و مقامات عالی تر است؛ بنابراین کارکنان جهت ارتقاء، باید خود را به صفات مذکور متصف نمایند و مدیران ارشد نیز باید چنین افرادی را برای مدیریت و سرپرستی انتخاب کنند چنان که طبق آیه ۲۵۱ سوره بقره، خداوند پس از اثبات لیاقت، کاردانی و شجاعت داوود در جنگ با جالوت، او را ملک و حکمت و علم بخشید: «فَهَرَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ». پست ها و مسئولیت ها باید تدریجاً (مرحله به مرحله) و پس از موفقیت در هر مرحله به افراد واگذار شود «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبَّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاتَمَّهِنَّ قَالَ إِنَّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (فاتمهين - بقره/۱۲۴). از پس امتحان هر مرحله سربلند بیرون آمدن. در مدیریت الهی و اسلامی، ارتقای افراد (مدیران) بر مبنای عملکرد خود آنان است و خواست (اراده) الهی بر مبنای تلاش و همت خود افراد محقق می گردد چنان که طبق آیه ۱۷۶ سوره اعراف، اگر خدا می خواست مقام بلعم با عورا را ترفیع می داد اما به خاطر دنیا دوستی و پیروی او از هوای نفس (عملکرد نادرستش) اسیر دنیا گردید و پست و خوار شد «وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ». شایسته گزینی و ارتقاء افراد در پست های مدیریتی شامل گزینه های مختلف است از جمله ۱- انتخاب مدیر از میان افراد برجسته و ممتاز ۲- تعهد مقدم بر تخصص ۳- قدرت علمی و توان جسمی، دو شرط لازم برای مدیریت و رهبری ۴- شرایط احراز پست های مدیریتی متناسب با نوع مسئولیت ۵- انتصاب برترین ها با گزینش ۶- آگاهی به علوم و دانسته های مورد نیاز ۷- علم و حکمت، پیش نیاز مدیریت ۸- اهلیت ۹- علم و یقین به شایستگی و قابلیت افراد ۱۰- لزوم مبرا بودن مدیر (رهبر) از جهالت و گمراهی ۱۱- امور برنامه ریزی و نظارت راهبردی ۱۲- لزوم خوش نامی و سابقه نیک ۱۳- قدرت و امان تدارک ۱۴- او صاف شایسته مدیران ۱۵- سربلندی در آزمون های سخت، لازمه مدیریت در اسلام ۱۶- لیاقت مهم تر از سابقه (شایسته سالاری) ۱۷- سرمایه گذاری روی جوانان در انتصاب ۱۸- مدیریت بر مبنای حق و عدالت ۱۹- ستمگران لایق مدیریت و رهبری نیستند ۲۰- لزوم بصیرت و آگاهی مدیر اسلامی ۲۱- توانایی بر خورد قاطعانه با هنجارشکنان و منحرفان ۲۲- مدیر (رهبر)، یار و غمخوار کارکنان (مردم) ۲۳- پست و مقام، وسیله آزمایش است نه ملاک برتری و مباحث (آذر دشتی، ۱۳۹۶). با توجه به مطالب ذکر شده در مباحث توسعه ای مربوط به امور اداری که شامل مسائلی از جمله توسعه و تحول اداری، خدمات رفاهی، خدمات آموزشی، جذب و گزینش، ارتقاء می باشند متولیان اماکن متبرکه مذهبی و سازمان آن اماکن مقدس می توانند در بحث امور اداری و مسائل مربوط به آن با توجه به شاخص های توسعه اسلامی و مطالب ذکر شده در آن به توسعه این امور بپردازند و ملاک های اسلامی را در این سازمان ها که منشاء الهی و مذهبی دارند به کار ببرند.

۸-۱-۴- امور برنامه ریزی راهبردی

از نظر اسلام برنامه ریزی یک ضرورت است و از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. پیامبر مکرم اسلام در حدیثی شریف به ابن مسعود می فرمایند «آن گاه که کاری را انجام می دهی، با آگاهی و عقل انجام بده و مبادا کاری را بدون برنامه ریزی و آید نگر و آگاهی انجام بدهی. به درستی که خداوند متعال می فرماید: همانند زنی که بافته اش را بعد از اینکه محکم گردانیده بود جاهلان به باز کرد نباشید» (نایه، ۱۳۸۲). امام علی (علیه السلام) درباره برنامه ریزی می فرمایند: «حسن التدبیر ینمی قلیل الحال و

سوء التدبیر یفنی کثیرالمال» برنامه ریزی خوب، مال [امکانات] کم را افزایش می دهد و برنامه ریزی بد اموال [و امکانات] زیاد را از بین می برد. دین اسلام برنامه ریزی را در راستای کمال بشری و در راه رسیدن به خداوند متعال می داند و قرار داشتن در راهی را که خداوند به وسیله احکام و شریعت به انسان ارائه نموده است را راهبردی و بلند مدت در راستای به کمال رسیدن انسان می داند. دین خود بزرگ برنامه ریز زندگی انسان مومن در جهت نیل به اهداف والای الهی است؛ این امر از طریق برنامه ریزی جامع در زندگی فردی و اجتماعی مومنان صورت گرفته است. این برنامه ریزی همان احکام و دستورات دینی در معنای عام خود است. بنابراین نه تنها برنامه ریزی در دین امری بایسته و موکد است بلکه خود دین عهده دار مهمترین برنامه ریزی برای بشر است. برنامه ای جامع جهت سعادت دنیا و آخرت (عترت دوست ۱۳۸۹). در اماکن متبرکه مذهبی که خود از خواستگاه الهیت سرچشمه گرفته اند برنامه ریزی و امور آن باید تماماً از مسیر الهی و دستورات خداوند پیروی نماید. در مباحث مربوط به توسعه اماکن متبرکه مذهبی برنامه ریزی راهبردی به چشم می خورد که با مسائلی همچون بهسازی سرمایه های انسانی، بهبود روش ها، بهبود فناوری، تأمین منابع، فناوری اطلاعات و ارتباطات و فضای مجازی، آمار و اطلاعات مرتبط می باشد. عامل مهم برای وجود برنامه ریزی منابع انسانی، برنامه ریزی جهت نیل به نیازهای مهارتی، آموزشی و در نهایت بهسازی منابع انسانی است. موثرترین راه دستیابی به مزیت رقابتی در شرایط فعلی کارآمدتر کردن کارکنان سازمانها از طریق بهبود و بهسازی آنان است و آنچه که در راستای توسعه منابع انسانی اهمیت دارد این است که بهبود منابع انسانی تنها با آموزشهای فنی و تخصصی حاصل نمی شود بلکه از طرق متعدد به توسعه کارکنان پرداخته شود و این مهم جزء با اعمال مدیریت استراتژیک در قلمرو مدیریت منابع انسانی امکان پذیر نخواهد بود. با توجه به اینکه منابع انسانی، منبع استراتژیک برای سازمانها محسوب می شود، جزء مهم و لاینفک مباحث برنامه ریزی استراتژیک است و اکثر برنامه ریزیهای سازمانی و منابع انسانی ماهیت راهبردی دارند. از عمده ترین عواملی که موجب نگرش جدید در برنامه ریزی استراتژیک منابع انسانی شده است روند تغییرات و دگرگونیهای تکنولوژی، اجتماعی و اقتصادی در محیط داخلی و خارجی سازمانها است که همواره با آن مواجه اند. اگر سازمانها می خواهند همسو با این تغییرات باشند بایستی نگرش جامع و راهبردی داشته و الزامات گوناگونی را مدنظر قرار دهند. در عصر حاضر، اساسی ترین منبع رقابتی سازمانها، منابع انسانی کارآمد یا کارکنان دانشی هستند. در عین حال، بسیاری از سازمانها فاقد تخصص و مهارت لازم هستند که بتوانند به طور موثر برنامه های استراتژیک منابع انسانی را تهیه کنند (طالبیان، ۱۳۸۲). در اسلام نمود برنامه ریزی استراتژیک منابع انسانی در دو اقدام صورت می گیرد ۱- تعریف و تعیین رسالت و مأموریت که همان تعالی و تکامل انسانها است ۲- شرح مشاغل که شامل مسائل ارزش مدار اسلامی مانند استقامت در راه خدا، مشورت کردن با مردم در امور، برقراری عدالت، امر به معروف و نهی از منکر و مانند اینها می باشد.

از دیگر مسائل توسعه برنامه ریزی راهبردی در اماکن متبرکه می توان به بهبود فناوری اطلاعات و ارتباطات اشاره کرد. همانطور که اشاره شد دین اسلام و ادیان الهی به علم و تکنولوژی اهمیت ویژه ای می دادند که مثال های آن در داستان های قرآنی وجود دارد «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَآلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ * أَنْ أَعْمَلَ سَابِغَاتٍ وَقَدَّرَ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ». (سبأ ۱۰/۱) در این آیه خداوند به فناوری ساخت زره های فولادی با نغمه کردن آهن بر حضرت داود (صلوات الله علیه) اشاره کرده اند. فناوری های نوین نیز شاخه ای از علوم می باشند که در زمینه های مختلف به توسعه کمک می کنند. استفاده از این فناوری ها در اماکن متبرکه به دلیل نیازهای مختلف موجود حائز اهمیت می باشد. با گسترش بکارگیری فناوری اطلاعات در کشور، امروزه به دلایل مختلف سازمانها به تکاپو افتاده اند تا از راه حل های این فناوری برای بهبود شرایط کاری و پاسخگویی به مردم بهره گیرند. برخی از سازمانها در صدد تدوین برنامه های جامع یا

چهارمین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق

۲۷ خرداد ۱۴۰۰ - تهران

راهبردی فناوری اطلاعات هستند (ابطحی، ۱۳۸۲). برنامه ریزی استراتژیک سیستم ها و فناوری اطلاعاتی (IT/IS) عبارت است از فرایند تشخیص سیستم های کاربردی مبتنی بر کامپیوتر که سازمان را در اجرای طرح های کاری و تحقق اهدافش یاری می کند. امروزه فناوری ارتباطات و اطلاعات یکی از ویژگی های مهم عصر اطلاعات به شمار می رود که امکان طراحی اشکال جدید سازمانی، سیستم های کنترلی جدید، باز مهندسی فرایندهای سازمانی و مانند اینها را فراهم ساخته است.

۹-۱-۴- امور محرومان

یکی از مسائلی که اماکن متبرکه مذهبی با آن در ارتباط است مباحث مربوط به محرومان و نیازمندان است. این اماکن به واسطه روح الهی حاکم بر آن ها همواره مورد رجوع این قشر از مردم جامعه برای رفع نیازهای خود قرار می گیرند، از طرفی تاکیدات ویژه اسلام و ائمه طاهریین (صلوات الله علیهم) نیز بر این نکته صحه می گذارد. جدای از این که در حرم های ائمه معصومین (صلوات الله علیهم) شخصیت هایی آرمیده اند که در طول زندگی خود همواره به این قشر از مردم توجه ویژه ای داشته اند. بنابراین در امور توسعه ای اماکن متبرکه مذهبی ایجاد تشکیلاتی که به این امور به طور متقن و دقیق رسیدگی کنند بسیار احساس می شود. این امور باید از طرف متولیان این اماکن به طور جد پیگیری گردد و در برنامه ریزی های توسعه ای خود لحاظ نمایند. مسائلی که در توسعه امور محرومین مطرح می شود عبارتند از، زائرین محروم، کارآفرینی و اشتغال، سازندگی.

زائرین نیازمند به واسطه استیصال مالی که به آن دچار هستند به دنبال چاره ای برای رفع آن می گردند. از این رو متولیان اماکن متبرکه مذهبی قبل از اینکه زائر محروم به آن مکان مقدس برای رفع حاجت رجوع کنند باید شناسایی شوند و از آن ها دستگیری نمایند. از دیگر مسائل در حوزه توسعه امور محرومان در اماکن متبرکه که می توان به کارآفرینی و اشتغال زایی در مناطق محروم با محوریت مردم برای مردم آن دیار باشد و اماکن متبرکه مذهبی می توانند نقش تسهیل کننده امور را در این زمینه ایفا نمایند. مسئله بعدی در رسیدگی به امور محرومان بحث سازندگی است. مناطق محروم از امکانات اولیه که منجر به بالاتر رفتن کیفیت زندگی است محروم می باشند از این رو مسائلی مانند خدمات رسانی، عمرانی، فرهنگی را با توجه به اولویت ها باید در این مناطق پیگیری کرد.

۵- نتیجه گیری

جوامع مختلف و ارکان آن همواره در حال تغییر و تحول در ابعاد مختلف می باشند. این تغییرات متفاوت و گوناگون هستند و هر کدام الگوی و شاخص های خود را دارا می باشند. شاخص های توسعه ای اسلامی به حفظ ارزش های مقدس الهی در توسعه توجه دارد و هر سازمان اسلامی باید با توجه به ماهیت سازمان خود را ملزم به استفاده از آن بداند و نباید به بهانه های واهی مانند تغییرات اجتماعی و فرهنگی آنها را کم رنگ تر نماید. در اماکن متبرکه مذهبی که ریشه های مذهبی و الهی دارند همواره سعی بر این شده است که از ارزش های مقدس اسلامی به طور کامل بهره گرفته شود. توسعه در قسمت ها و فعالیت های مختلفی که در این اماکن انجام می شود دارای ساختار و شاخص می باشند که در آن جهت لحاظ می شود. با در نظر گرفتن منویات دین شریف اسلام و رهبران آن می توان به الگوی توسعه ای اسلامی در این اماکن دست یافت. الگویی در جهت کمال و سعادت بشری و رضایت الهی که پیشرفت و تحول را در بر خواهد داشت. استفاده از آموزه های اسلام در این رابطه اثر گذار می باشد. در اینجا توسعه در اماکن متبرکه به چند مورد دسته بندی گردید که عبارتند از ۱- مور فرهنگی ۲- مور اقتصادی ۳- مور رفاهی ۴- امور عمرانی ۵- امور انتظامات، نگه بانی و حراست ۶- مور علمی ۷- مور اداری ۸- مور برنامه ریزی راهبردی ۹- مور

محرومان. توجه به این امور بر اساس شاخص های توسعه اسلامی که در چهار مقوله اقتصادی، انسانی، اجتماعی و فرهنگی جای گرفته اند می توانند توسعه مد نظر اسلام را در این اماکن مقدس در بر داشته باشد.

۶- منابع:

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق). *غررالحکم و درر الکلم*، دارالکتاب الاسلامی، قم.
- آون هیوز، (۱۳۹۸)، *مدیریت دولتی نوین: نگرشی راهبردی (استراتژیک) سیر اندیشه ها، مفاهیم و نظریه ها*، ترجمه مهدی الوانی و دیگران، ناشر مروارید، تهران.
- آذر دشتی، امیر هوشنگ، (۱۳۹۶)، *چهل نکته قرآنی در مورد انتخاب مدیران اصلح*، روزنامه کیهان، کد خبر ۱۰۲۹۶۴.
- امام خمینی (ره)، (۱۳۷۸)، *صحیفه امام مجموعه آثار امام خمینی (ره) (بیانات، پیام ها، مصاحبه ها، احکام، اجازات شرعی و نامه ها)*، ناشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران.
- امام خمینی (ره)، (1368)، *شرح چهل حدیث*، نشر طه، تهران، چاپ سوم.
- امام خمینی، (۱۳۹۲)، *رساله توضیح المسائل*، نشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ هشتم
- ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا، (1384)، *جامعه شناسی توسعه*، انتشارات کیهان، تهران.
- ابطحی، سیدابراهیم، (1382)، *مدل های برنامه ریزی راهبردی و بخش فناوری اطلاعات*، ماهنامه انجمن انفورماتیک ایران گزارش کامپیوتر شماره 155.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران، (1387)، *رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری*، با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان، *نشریه مدیریت شهری*، سال ششم، شماره 21.
- بشریه، حسین، (1371)، *نهادهای سیاسی و توسعه*، نشریه فرهنگ توسعه، دوره ۱، شماره ۳
- پور اسماعیل، احسان؛ اخوان ادبائی، احسان، (۱۳۹۹)، *نقش مدیریت جهادی اهاکن و آثار اسلامی در ای جاد و ماغابی تمدن و فرهنگ اسلامی*، همایش ملی قرآن و مطالعات ادبی و اجتماعی، دانشگاه گلستان، آبان ماه ۱۳۹۹
- پادشاه، محمد، (۱۳۳۶)، *فرهنگ آندراج*، نشر خیام، تهران، چاپ اول.
- تفضلی، فریدون، (۱۳۷۳)، *تاریخ عقاید اقتصادی*، نشر نی، تهران
- تودارو، مایکل، (۱۳۷۰)، *توسعه اقتصادی در جهان سوم*، ترجمه غلامعلی فرجادی، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، تهران.
- جرالدمایر، (۱۳۷۵)، *از اقتصاد کلاسیک تا اقتصاد توسعه*، ترجمه دکتر غلامرضا آزاد ارکلی، نشر میترا، تهران
- جوادی آملی، عبدالله، (1380)، *انتظار بشر از دین*، نشر اسراء، قم، چاپ اول
- حکیمی، محمد رضا، علی و محمد، (۱۳۹۴)، *الحیاء*، مترجم احمد آرام، انتشارات دلیل ما، قم
- خامنه ای، سیدعلی، (۸۵/۸/۱۸)، *جزوه سخنرانی در استان سمنان*.
- خلیلیان، محمد جمال، (1381)، *فرهنگ اسلامی و توسعه اقتصادی*، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، چاپ اول.
- خاکیان، سلیمان، (۱۳۷۵)، *درآمدی بر اسلام، توسعه و ایران*، نشر حضور، قم.

- دوپوتی، گزایوه، (1374)، فرهنگ و توسعه، مترجمان زرین قلم و فراهانی، نشر یونسکو، تهران.
- ری شهری، محمد مهدی، (۱۳۸۴)، میزان الحکمه. نشر دارالحديث، قم.
- رضائیان، علی، (۱۳۹۱)، انتظار عدالت در سازمان مدیریت رفتار سازمانی پیشرفته، انتشارات سمت، تهران
- سریع القلم، محمود؛ (1369)، جهان سوم و نظام بین الملل، مقاله اصول ثابت توسعه، نشر سفیر، تهران، چاپ اول.
- سید رضی (۱۳۸۷)، نهج البلاغه، مترجم: محمد دشتی، انتشار الهادی، قم.
- شیخی، محمد حسین، (۱۳۹۰)، عوامل مؤثر بر سلامت نظام اداری و رشد ارزش های اخلاقی در آن، نشریه اسلام و پژوهش های مدیریتی، سال اول شماره دوم، پاییز ۱۳۹۰، صفحه ۹۹-۱۲۶.
- شایان مهر، علیرضا، (۱۳۷۶)، دایرةالمعارف تطبیقی علوم اجتماعی: جنگ و انقلاب، نشر کیهان، تهران
- شورای عالی انقلاب فرهنگی، (۱۳۸۷)، دبیرخانه شورا، تهران، شماره ۳۰۹، ص ۵-۶.
- طالبیان، احمد رضا، (۱۳۸۲)، برنامه ریزی منابع انسانی با رویکردی استراتژیک، ماهنامه تدبیر-سال چهاردهم-شماره ۱۳۹
- صاحب الزمانی، ناصرالدین، (۱۳۴۷)، خداوند دو کعبه، انتشارات عطائی، تهران، چاپ اول.
- فیض کاشانی، ملامحسن، (۱۳۶۹)، الوافی، انتشارات کتابخانه امیرالمومنین علی (علیه السلام)، قم
- علی بن حسام الدین، (۱۴۱۳)، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال، موسسه الرساله، بیروت
- عترت دوست، محمد، (۱۳۸۹)، جایگاه برنامه ریزی در مدیریت اسلامی از منظر آیات و روایات، دو ماهنامه علمی توسعه از سانی پلیس، سال هفتم، شماره ۳۳، بهمن و اسفند ۱۳۸۹، ص ۱۰۷-۱۲۶
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۳)، اصول کافی، مترجم حسین استاد ولی، ناشر دارالثقلین، تهران.
- مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۱)، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ناشر شرکت چاپ و نشر بین الملل، تهران.
- موحدی، مسعود، (۱۳۸۴)، تعیین ویژگیهای فرهنگ ملی - اسلامی، کمیسیون فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۴۰ق)، بحار الانوار، ناشر داراحیاء التراث العربی، قم.
- انجمن علمی اسلام و توسعه اقتصادی، (۱۳۸۵)، مجموعه مقالات همایش اسلام و توسعه اقتصادی مولفه ها و مبانی، نشر مشاوران وابسته به موسسه فرهنگ، تهران.
- مرادمند، علی، (1389)، مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره 81.
- معمارزاده، قدرت الله، (۱۳۷۴)، گزارش توسعه انسانی ۱۹۹۴ سازمان ملل متحد، ناشر سازمان برنامه و بودجه، تهران.
- نوری، محدث میرزا حسین، (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل، ناشر موسسه آل البيت (ع)، قم.
- نیشابوری، فتال، (۱۴۲۳)، روضه الواعظین، نشر رضی، قم، چاپ اول.
- Brereton Joel. (198۹). «Sacred Speac. In Mirca Eliade (ed)» The Encyclopedia Of Reliyion. Vol 12. New York: Macmillan Publishing.